

8 точ

11-ЧО

159251

159251

ИЗУРГОНИ ХАЛКИ ТОЧИК

159251

С. УЛУҒЗОДА

АҲМАДИ ДОНИШ

НАШРИЁТИ ДАВЛЭТНИИ ТОЧИКИСТОН
СТАЛИНОБО, 1946

С. УЛУҒЗОДА

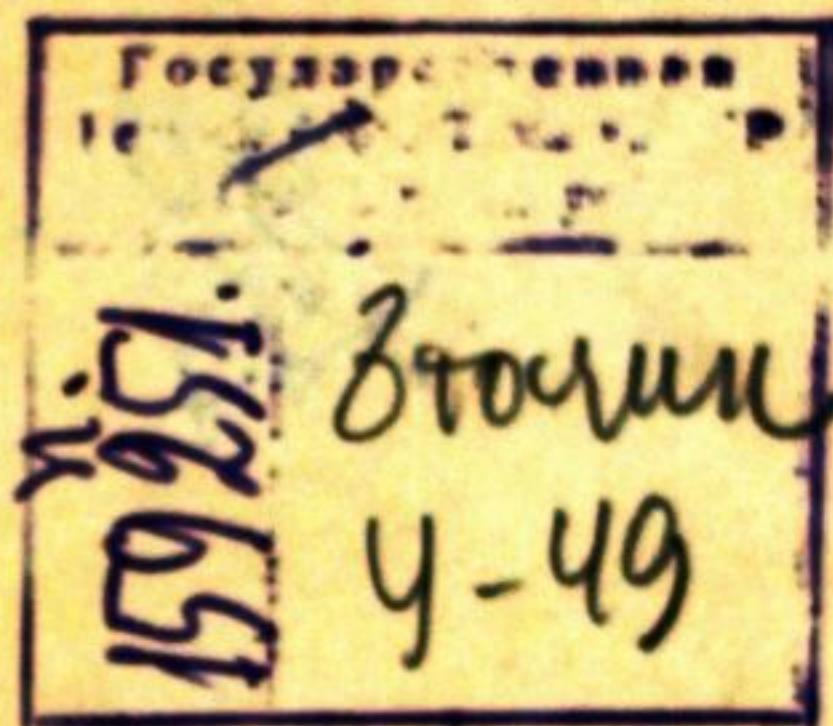

АХМАДИ ДОНИШ
В.З.

барои дастрасии китобҳои ҷолиби
дигар, тугмаи зерро пахш кунед:

t.me/kitobju

Нашид и Давлати Тоҷикистон
Солиқобод—1945

Дар зери таҳрири
Б. ҒАФУРОВ

Аз муаллиф

Мақсади ин китобча хонандагонро ба тарни умумӣ бо ҳаёт ва фаъолияти адабии Аҳмад махдуми Дониш ошно кардан аст. Вай даъвои ба таври чукур ва ҳаматарафа таҳлил кардани асарҳои ӯро надорад.

Таҳлил кардани асарҳои вай аз ҷиҳати социалистӣ ва бадӣ, омӯхтани алоқа ва муносибати онҳо бо асарҳои нависандагони пеш аз вай гузаштагӣ, дараҷаи таъсири Аҳмад махдум ба адабиёти баъди вай эҷодшуда, инчунин тадқиқ кардани назарияҳои философии ӯ кори оянда аст.

Чун аз мероси адабии Аҳмади Дониш **ғайр аз ду-се** порчаи кӯтоҳ то ҳол ҳеч чиз чоп карда **нашудааст**, мо мачбур будем, ки дар ин очерк барои тасдиқи ин ё он фикри худ аз навиштаҳои ӯ баъзан порчаҳои қалон оварем. Ба фикри мо, ин кор боз аз як фоидай дигар ҳам холӣ нест, ки хонандаро зиннан бо баъзе намунаҳои эҷодиёти Аҳмад махдум ва бо услуби вай ошно мекунад.

Дар навиштани ин китобча манбаи аввал ва асосӣ барои мо асарҳои худи Аҳмади Дониш буданд.

Муаллиф.

АҲМАД МАҲДУМИ ДОНИШ

...Мадҳи ту нест дарҳури
хар марди булғузул.

Музтариб.

1

Аз ин панҷоҳ, шаст, ҳафтод сол пеш мардуми „Буҳори шариф“ гоҳ-гоҳе дар Регистон, дар кӯчаҳои танг ва рӯиҳавлии мадрасаҳои шаҳр як шаҳси қадбанди саллаву ҷоманокро мединанд, ки қаллаи қалонаш дар болои гардани борик гӯё аз вазнинӣ андак ба як сӯ ҳам буд, аксар вакт дар дасташ ба ҷои асо як ҷӯби якӯнимгазӣ дошт ва оҳиста-оҳиста қадам мезад. Вай ба қасе аҳмият надода роҳ мерафт, киёфааш ҳам-ҷун қасе ки аз ҷизе ё аз коре ноҳушиуд бошад, як қадар қаҳролуд буд.

Бисъёрии роҳгузарон аз мулло ва сипоҳӣ, буръёбоф ва савдогар, кордфурӯш ва оҳангар, қадокҷӣ ва мисгар, боғанда ва тамбӯрӣ, аништкаш ва сартарош, шиёда ва савора ба вай салом медоданд. Вай ҳоҳам ноҳоҳам, бо садои беътино ва нимшунаво ба баъзеҳо алек мегирифт, ба баъзеҳо алек ҳам нагирифта тағофул қарда мегузашт. Вакте ки вай аз дарвозаи мадраса доҳил мешуд, муллоёни толиби илм ки дар рӯиҳавлии мадраса ба болон буръёҳо нишаста бо шӯру ғав-

то баҳсу мунозира мекарданد, он мардро дидан ҳамо-
но ҳомӯш шуда байни худ ба **пичирросзаний медаро-**
маданд; агар вай аз наздашон гузарад, аз ҷой ҳеста
даст ба пеш гирифта ба ӯ салом медоданд ва баъд, ҳар
гоҳ ки вай дуртар рафт, аз кафояш: „**зиндик**“, „**кофир**“,
„**шиа**“ гӯён ба вай нафрати худро баён мекарданд.

Гоҳе мешӯд ки он мард аз тӯдаи мулло ва мудар-
рисҳо дуртар рафта ноҳост меистод ва оҳиста **сараш-**
ро ба тарафи онҳо гардонида бо овози **ғур-ғуркунона**;
„**фардо ҳусуф мешавад**“*) мегуфту, боз ба роҳи худ
рафтан мегирифт. Шунавандагон дар ҳайрат монда ба
якдигар нигоҳ мекарданд. „Хусуф! Ин мардак аз кучо
медонад? Ғайбон аст магар? Ё ки меҳоҳад моёниро
масхара кунад? Не, не! Ин одам зиндик аст, кофир
аст, афсунгар аст. Ё ҳульёй, чунун асаркарда, савдой
аст. Сұхтани моҳ ё офтоб аз кудрати илоҳӣ мебошад,
ки банда онро ҳечгоҳ дониста наметавонад“.

Ҳамин тавр мегуфтанд ё фикр мекарданд он мулло
ва мударрисҳо. Ба ҳол он ки он шахс дуруст гуфта
буд. Вай на афсунгар буд, на ҳульёй ва на савдой.
Вай донишманд, мутафаккир ва адиби қалон **Аҳмад**
маҳдум буд. Он чи доир бошад ба вакти тира шудани
моҳ ё офтоб, пас вай инро ба воситаи қонунҳои илми
ҳайъат ва ҷадвалҳои нучум дармейфт. Дар токчай ҳо-
наи ӯ як қураи замин—шояд ягона дар шаҳри **Бухо-**
ро—меистод. Соҳибхона онро дар яке аз сафарҳон ба
Петербург кардагиаш аз олиме ба тарики ҳадъя ги-
рифта ба Бухоро оварда буд.

*) Хусуф—тира шудани („сұхтани“) моҳ, қусуф—тира шудани
ефтиоб.

Дониш—тажаллуси Аҳмад махдум аст. Ба сабаби қалонии сараш мардум ба вай „Калла“ лақаб дода буданд.

Аҳмад махдум мунаҷҷим, мухандис, наққош, музикашинос ва табиб буд. Ин илмҳоро вай берун аз ҷадвали дарсҳои мадраса бо саъӣ ва кӯшиши худ омӯхта буд.

Мероси адабии Аҳмади Дониш вайро ба мо ҳамчун маорифпарвари (просветитель) Бухорои нимаи дуюми асри XIX мешиносонад. Ин мероси адабӣ асосан иборат аз ду қитоб аст: 1) „Наводирулвакоэъ“, 2) Рисола дар бораи ахволи ҳукуматдории амирони манғит. Ҳар дуи ин асар ҳам ба наср навишта шудааст. Қитоби аввал асарҳои сиёсӣ, хикоят ва повестҳои саргузаштӣ, ёддошти сафаррҳои ба Русия кардаи нависанда, васият ба фарзандон ва маълумотҳои доир ба тарҷуман ахволи ў ва баъзе дигар асарҳоро дарбар мегирад. Қитоби дуюм („Рисола“) ки ҳаҷмаш ҳурдтар аст, тамоман ба танқид ва ҳаҷви ҳукуматдории амирони манғит, асосан амир Музаффар баҳшида шудааст.

Ин асарҳои Аҳмади Дониш ҳанӯз дар ҳолати дастнавис мебошанд ва дар Иттифоқи Советӣ аз ҷанд нусха зиёдтар нестанд. Онҳо ҳатто чопи сангӣ ҳам надоранд, зоро ки пеш аз революция, дар замони амир бисъёрии асарҳои Аҳмади Дониш азбаски танқид ва ҳаҷви тартиботи амириро дарбар мегирифтанд, ҳарактери маҳфӣ доштанд. Онҳоро факат ҳамфирон ва дӯстони наздики нависанда аз даст ба даст дода ҳонда метавонистанд. Баъд аз революция факат дар „Намунаи адабиёти тоҷик“-и устод С. Айнӣ (1926) ва дар „Намунаҳои адабиёти тоҷик“-и соли 1940 ҷопшуда

аз навиштаҳои Аҳмад махдум баъзе порчаҳои ҳеле кӯтоҳ дарҷ карда шудаанд.

Агар як мақолаи профессор Е. Бертельсро*) ки дастнависҳои таълифоти Аҳмади Донишро номгӯй карда мухтасаран мундариҷаи онҳоро баён менамояд, истисно кунем, то ҳол мероси адабии ин нависандай қалон қариб ҳеч омӯкта нашудааст.

Ҳамчун маорифпарвар, таракқипарвар ва танқидкундандаи тартиботи феодалии амирӣ, рӯли Аҳмади Дониш дар таракқии афкори ҷамъияти на факат дар Буҳоро, балки дар тамоми Осиёи Миёна ҳам ҳеле қалон аст. Агар ҳолис таърихи адабиёти тоҷикро гирем, дар ин боб ҳам вай хизмати бузург дорад. Услуби насрнависии реалистӣ ва содданависӣ, ки дар адабиёти асри XIX тоҷик пайдо шуд, аз Аҳмад махдум сар мешавад. Дар ин маъно номи вайро ба сардафтари адабиёти „давраи ҳави“ тоҷикӣ гузоштан мумкин аст. Аҳмад махдум ба тақлиди Бедил зарба дод. Дар давоми яқӯним-ду асри охир дар назм ва насрни адабиёти мо ба услуби Бедил тақлидкуни бисъёр ривоҷ ёфта буд; ба қавли С. Айнӣ, ҳар касе ки ба дасташ қалам мегирифт, чизе дар пайравии Бедил навиштанро вазифаи ҳуд мешумурд. Услуби Бедил махсуси назария ва философияи ин шоири бузург буда, пеҷдарпеч ва душворфаҳм аст. Аҳмад махдум ба мӯкобили ин тақлидкорӣ мубориза бурд; вай на факат ҳудаш тариқи содданависиро пеш гирифт, балки ҳамзамонҳояшро ҳам ба ҳамин роҳ ташвиқ кард. Албатта, ба ҳонандай замони мо асарҳои

*) „Турды Таджикской Базы Академии Наук СССР“, т. III, М.—Л., 1936 г., стр. 9.

Дониш он қадар содда наменамоянд, чунки дар солҳои баъд аз революция забони адабии тоҷик бо суръати тез ба тарафи соддагӣ ва оммафаҳмӣ тараккӣ кард. Забони асарҳои Дониш ҳарчанд дар соддагӣ ба дараҷаи адабиёти имрӯзани мо набошанд ҳам, вале нисбат ба асарҳои бисъёрии нависандагони пеш аз вай гузашта ҳеле соддаанд ва ҳар одами босаводи имрӯза бо андак дикқат онҳоро фахмида метавонад. Забони вай ҳеле бой ва образнок аст.

Расвогихои усули идораи амирӣ, зулму бедодҳои дар ҳаққи ҳалқ карда мешудагӣ ва разолатҳои ҳаёти шахсии амиронро ҳеч касе аз нависандагони асри XIX мисли Аҳмад махдум саҳт ҳаҷв ва танқид накарда аст. Танқидҳои худро вай бо оби дида ва ҳуни дили шаҳсие ки аламзада аз бадбахтиҳои ватан ва ҳалқи худ мебошад, навиштааст. Вай ислоҳ кардани ҳаёти иҷтимоии пурфалокати Бухоро ва таъмин кардани амнияти ҷон ва моли ҳалқро талаб менамояд.

Дар замони Аҳмади Дониш ҳамаи одамони равшани-фикр ва таракқипарвари Бухоро, ҳамаи шоирон ва нависандагони бовичдон ва ҳалқдӯст дар гирди вай ҷамъ шуда буданд. Онҳо ҳам дар зиндагии Аҳмади Дониш ва ҳам баъд аз вафоти вай ӯро ҳақдорона устод ва раҳбари худ медонистанд.

* * *

Замони Аҳмад махдуми Дониш замони бениҳоят пӯсидани феодализм, боло гирифтани ҷабру зулми амирон, амалдорон ва мустамликачиёни подшоҳӣ бар ҳалқ буд. Дониш фатҳ ва истилои Русияи подшоҳӣ Осмёи Миёнаро, ки дар ҷанги ба мукобили вай бехад ақиб-

монда будани мамлакат ва пӯсидагии тартиботи феодалии Бухоро амири ва дигар хониҳои Осиёи Миёна ба таври барчаста намоён гардид, бо чашми худ дид.

Маданияти моддӣ ва маънавии халки тоҷикӣ-эронии Осиёи Миёна, ки дар асрҳои IX—X дар давраи Сомониён хеле нашъунамо карда буд, пас аз фатҳи қабилаҳои кӯчманчии турк, пас аз истилои муғулон дар асри XIII, пас аз ҷангҳои ҳаробиовари темуриён дар асрҳои XIV—XV, пас аз фатҳи қабилаҳои кӯчманчии шайбониҳо ва аштархониён дар асрҳои баъд, зина ба зина паст ва ҳароб гашт. Он маданият гоҳ-гоҳе, ҷунончи дар аҳди Улугбек ва баъд султон Бойқарои темурий барин амирони маданиятпарвар, як қадар ҷоннок шуда рӯ ба тараккӣ мениҳод, лекин на ба муддати дароз. Дар паст шудани илму маданият дар ҳамаи асрҳо рӯҳониёни исломии муттаассиб ва реакционӣ роли қалон бозӣ мекарданд.

Дар миёнаҳои асри XVIII дар ҳонии Бухоро аз байн қабилаҳои ӯзбек қабилаи Мангит, ки дар Қарши буд, зӯр ва нуфуз пайдо кард. Сардори ин қабила Раҳим бӣ атолик охирин амири аштархониён Абулфайзхонро ва ҳам ду писари ўро ба навбат кушта дар соли 1757 таҳти Бухороро ба даст даровард. Аз ҳамин вэкт сар карда дар Бухоро ҳокимияти сулолаи мангитиён сар мешавад.

Дар давраи ҳукмронии ин сулолаи ҳонахароб дар Бухоро ҷаҳолатпарастӣ ва таассуби динӣ, ҷабру зулм ба ҳалқ, бенизомӣ ва ҳаробкорӣ ниҳоятдараҷа авҷ гирифт.

Дар ин ҷо мо агар дар бораи муддати ҳукмронии амирони мангит маълумоти кӯтоҳи ҳроникавӣ дода гузарем, аз фоида ҳолӣ намешавад.

Раҳим бӣ атолик дар Бухоро 12 сол ҳукмронӣ карда, дар соли 1769 мурд.

Баъди вай ҳукумати Бухоро ба дasti амакаш До-ниёл атолик гузашт. Аҳмад махдум дар рисолаи ҳуд менависад, ки сипоҳиён ва амалдорони До-ниёл „шӯъла аз ҷароғи бевазан ва нон аз амбори азкоф (закфҳо)“ медуздиданд. „Бозори ҳумру кимор ва фиску фасод бисъёр роиҷ ва гарм буд дар миёни умаро ва ҳукком“ (яъне сардорон ва ҳокимон). До-ниёл дар соли 1785 мурд.

Баъди вай писараш Шоҳмурод амир шуд. Шоҳмурод ӯдами маккор ва риёкор буд. Вай ҳанӯз дар вакти зиндагии падараш, барои он ки дар байни рӯҳониён, ва ба воситаи онҳо дар байни ҳалқ, нуфуз пайдо қунад, ҳудро ба дарвешӣ ва қаландарӣ зада мегашт. Ҳамин тавр нишон медод, ки гӯё нафси ҳудро шикастааст. Шайхҳо ва эшонҳо вайро ба ҳалқ „валий“ гуфта нишон медоданд. Шоҳмурод ба ивази ин хизмати онҳо кисай онҳоро пур карда меистод. Номи „амири маъсум“ яъне „амири бегуноҳ“ро ҳам ин марди ҳилакор аз ҳамон шайхон, эшонон ва сӯфиён гирифт. Лекин дар зери никоби ин фурӯтаний ва парҳезкорӣ марди ҳабис, фосид ва ҳунрезе пинҳон шуда буд. Дар вакти амирии ҳуд вай ҳуни бисъёр бегуноҳонро рехт. Ҷандин бор ба тарафи Ҳурросон ва Эрон тохтуз карда, ахолии он тарафҳоро ҳазор-ҳазор бандӣ карда оварда дар бозорҳои ғуломфурӯшии Бухоро фурӯҳт ва фурӯшонд. Вай дар вакти яке аз ин тохтузҳояш сарбанди Марвро вай-рон карда шаҳрро ҳароб гардонид.

Аммо дар доҳили ҳонии Бухоро амир Шоҳмурод

тавонист, ки چангу چидолҳои феодалиро барҳам диҳад, дар натиҷа ахволи ҳочагии мамлакат як қадар бехтар гардид. Шояд аз ҳамин сабаб бошад, ки Аҳмад махдум дар „Рисола“-и ҳуд дар бораи Шоҳмурод бо ҳуслини тавваҷҷӯҳ сухан меронад. Аҳмад махдум баъди 26 соли мурдани Шоҳмурод ба дунъё омад, вай бешубҳа ақидаҳои дар бораи „амири маъсум“ ҳукмрон бударо ифода кардааст. Барои мустаҳкам кардани он ақидаҳо дар навбати аввал рӯҳониён бисъёр саъӣ ва қӯшиш карда буданд. Шоҳмурод 15 сол подшоҳӣ карда, дар соли 1801 мурд.

Ҳукумат ба дasti писари вай Хайдар гузашт. Ин амир мударрис ва фосиқ буд. Рӯзҳо дарсгӯй мекард, шабҳо ба фиску фуҷур машғул мешуд. Муллоҳои ҳушиомадгӯе ки дар гирди ӯ ҷамъ шуда буданд, одамҳои ба ҳудашон дилнотисандро зиндон мекунониданд, мекушонданд. Амир Хайдар 27 сол ҳукмронӣ карда дар соли 1828 мурд.

Баъди вай писараш Ҳусейн амир шуд, лекин баъд аз ду моҳу ҷордаҳ рӯз мурд. Ба ҷои вай бародараш Ӯмар гузашт. Дар ин вакт бародари дигари вай Насрулло, писари сеюми амир Хайдар, дар Самарқанд буд. Вай пинҳонӣ лашкар қашида омада ноҳост Бухоро мухосира кард. Аммо амир Ӯмар дар либоси занона ва бо фаранҷӣ аз шаҳр гурехт. Ҷаллодоне ки Насрулло аз пан ӯ фиристода буд, вайро дар қадом ҷоё ёфта сарбуриданд. Ҳамин тавр Насрулло дигар бародаронашро ҳам кушта ба таҳти Бухоро соҳиб шуд.

Пас аз мурдани вай ки дар соли 1861 ҷоқеъ шуд, ба таҳти Бухоро писараш Музаффархон нишаст. Дав-

раи подшоҳии Насрулло ва Музaffer, ки Аҳмади До-
ниш дар он давр зинда ғонӣ кардааст, дар таърихи хот-
нии Бухоро аз фоциан оқтариин ва нурфалокаттарани
даврҳо буд. Мо аҳволи мамлакатдории ин ду амир ва
воқиаҳои иҷтимоӣ-сиёсии дӯр замони он ҳо рӯй додаро
дар поёնтар нақл мекунем.

Музaffer 25 сол подшоҳӣ карда, дар соли 1885
мурд. Писари вай Абдул-Аҳад амир шуд. Дар золими
ва фосиқӣ ин ҳам аз падару бобоёнаш ҳеч мондани
надошт. Дар охирҳои умраш ба марази сифрис гириф-
тор шуда, пас аз ҳукмронии 25 сола дар соли 1911
мурд.

Писари вай Олимхон амири даҳӯмин ва охирини
манғит буд, ки меҳнаткашони шӯришкардаи тоҷику
ӯзбек бо ёрии ҳалки бузурги рус ва Армияи Сурҳ вайро
дар соли 1920 аз таҳт ғалтонда, аз мамлакат зада рон-
данд ва аз зулму асорати амирон абадӣ озод гарди-
данд.

2

Аҳмад махдум дар соли 1827 ё 1828 дар Бухоро
зоида шуд. Падару модараш ғайр аз вай фарзанд на-
доштанд. Падараш Носир ном аз аҳли Бухоро, аз аф-
таш одами бесавод буд, лекин модараш саводнок бу-
да ва мактабдорӣ ҳам мекардааст. Онҳо барои хонон-
дани фарзанди ягонаашон бисъёр саъӣ ва кӯшиш ме-
намуданд.

Модари Аҳмад вайро аз синни 6—7 солагӣ дар пеши
худаш ба таълим додан сар кард. Аҳмад зежни тез
дошт ва сабакҳояшро зуд ва осон азъёд мекард. Мо-

дари вай зани оқилае буд ва аз адабиёт хабар дошт. Вай барои инкишофи кувваи хофизи Аҳмад, ба ӯ шеърҳои классикҳо, хусусан шеърҳои Саъдӣ ва Абдуроҳмон Ҷомиро азъёд мекунонд. Ин тарбияи модар самараҳои хуб дод: кувваи хофизии Аҳмад хуб инкишоф кард, то ҳадде ки вай ҳар шеъри хуберо бо як—ду шунавидан ё як—ду бор хондан азъёд мекардагӣ шуд. Дар табиаташ шавк ва муҳаббате ба адабиёт пайдо шуд. Модари Аҳмад тавонист дар писари қобилиятноки худ ҳавсала ва гайрати хониш-омӯзиш ва акли зираки ҷӯянда тарбия кунад; Аҳмад дар қитобчойҳои нафаҳмидағина шро доим мепурсид, аз луғат ва тафсирҳо маънои онхоро ҷустуҷӯ мекард.

Аҳмад маҳдум баъди бисъёр солҳо, вакте ки донишманд ва адиби машҳур шуда буд, дар як ҷои „Наводи-рулвакоеъ“ айёми бачагӣ ва мактабхониашро ёдоварӣ мекунад. Мо огоҳ мешавем, ки модари вай барои дар писари худ пайдо қунонидани ҳаваси шеъргӯй кӯшиш мекардааст. Дар аввалҳо аз „шеър“-ҳои Аҳмад маъно ва мазмуни равшан талаб намекарда, балки ба суханҳои вазну кофиядоре ки Аҳмад мегуфт, қаноат мекардааст. Аҳмади Дониш дар ҳамон ҷои қитобаш менависад, ки ман аз модарам „гоҳе мавзун соҳтани қаломи ба кофия“ меомӯҳтам, „бе он ки ӯро маъние бошад...“ Ба хотир дорам, ки дар овони туфулият ба қалам ва мадод ба деворҳои хокӣ болон қулӯҳ ҳатҳо қашида ба ҳандаса ҳарфҳо мениҳодам... Аз тафсирни Мавлоно Яъқуби Ҷарҳӣ мазонви он ҷои хонда мечустам ва луғотро ба ҳамдигар татбик ва қиёс мекардам“.

Дар синни нүхсөлагй падару модари Аҳмад үро ба мактаб доданд то куръонро азъёд кунад. Эҳтимол он-хо мехостанд, ки вай корй шавад. Мактабхоня ба Аҳмад бисъёр сахт ва душвор омад, на ба он сабаб ки зехни вай суст ё кобилияташ кам буд. Не, вайро забени арабии бегона ба мушкилй андохт. Аз ёд кардани куръонро бе фаҳмидани маъни он мизочи Аҳмад қабул накард. Вай ба фаҳмида хондан одат карда буд. Файр аз ин, вай дар забонаш каме лакнат дошт (андак забонаш мегирифт) ва калимаҳои арабиро он тавре ки лозим аст, талафуз карда наметавонист. „Ба душворӣ сабаке ҳифз мекардам,—менависад Аҳмад маҳдум дар ҳамон ҷои китобаш,—ва ба такрори бисъёр ҳавсала надоштам ва муҳаббате зиёда бар ҳифз дар табиити ҳуд намеёфтам... ва ранҷе бесамар муояна мекардам“, яъне зӯр-зӯракӣ азбаркунӣ шеърҳои забони бегонани нофаҳморо меҳнати бехуда ҳисоб мекардам. Аз ин сабаб Аҳмад аз мактаб дилсард ва дилгир шуд; агар маҷбурияти падару модар намешуд, вай бо камоли ҳурсандӣ аз бахри онгуна илмомӯзӣ гузашта ягон қасби дигарро ёд мегирифт.

Аҳмад дар мактаб бисъёр зик мешуд, дашном ва калтакҳои устод вайро аз ҷон безор мекарданд. Ҳамин ки аз мактаб озод мешуд, ҳамчун мурғи аз кафас ҷаҳида ё маҳбуси аз қайд раҳоёфта шодон ва давон мерафт, факат фарки вай аз он маҳбус ё мурғ ҳамин буд, ки онҳо ба сӯи хона ва ошъёна мешитобанд. ин бошад ба сӯи... қиссаҳонҳо медавид. Дар давраи хонандагони қисса ва афсонаҳо вай хушхол мешуд, завқ мегирифт. Онҳоро тавориҳҳон мегуфтанд; онҳо

дар масцидҳо, дар хӯчраҳои мадрасаҳо, дар дӯконҳо, дар лаби ҳавзҳо давра шуда „Шоҳномаи“-и Фирдавсӣ ё „Ҷангнома“, „Замчинома“ барин афсонаҳои баҳодури ҷигар қиссаҳои авлиёҳоро мешонданд.

Аҳмадро дар ҳона нурсучӯи дилгиркунандай наҷару мӯдар дар бораи сабаки имрӯз дар мактаб ҳондашуда, танбех ва сарзанишҳои онҳо мунтазир буд,— дар ҳалқаи тавориҳҳонҳо бошад ҳикоятҳои ачиби завқ оваре, ки ҳаёли бачагии ўро мафтун мекарданд, мунтазири ў буданд. Ҳуди Аҳмад махдум дар ин бобат ҷунин менависад: „Ҳамин ки аз мактаб берун мешудам, дар маъракаи тавориҳҳонон ҳозир мешудам ва бар он рағбате ва шавке дар табиат доштам, аҳволи гузаштагонро... муфассалан дар он маҷлис мешунидам ва ҳоли маорик ва ҷидоли салотин (ҷангӯ ҷидолҳои подшоҳон) дар мамлакатдорӣ ва боз аз сари мулк ба осонӣ барҳостан ва ба катми адам рафтан (маҳв ва нобуд шуда рафтани) ро дониста бар инқилоби аҳволи ҷаҳониён вукуфи куллӣ ҳосил мекардам, аз ин ваҷҳ басе силий ва кафо (шапалок ва қалтак) аз муаллим ва падари худ хӯрда муназаҷҷир (дилгир ва хафа) мешудам. Агар маро дар ҳона гум кунанд, аз маъракаи қиссаҳонон мейёфтанд, аммо дар хифзи сабак эҳмол варзида (бепарвой карда) ба қашу кӯк сабаке гузаронида сабаке ҷигар мегирифтам, ва гоҳе аз ҷиҳати коҳили ҷа тарс чун сабаки худро ба қоғазпорае тулонӣ ба яқ сатри тамом ҳавишта, ҷашми устодро дуздида, аз зери таҳта аз рӯи он мешондам, ки устодам ғоғил буд ва боракалло мегуфт“.

Бо ҳамин машакқат, ба қавли ҳуди Аҳмад махдум

„ба тааб ва ранчи фаровон“ вай дар муддати се бол хатми куръон кард. Вале он ба Аҳмад ба хуби хифз нашуда буд; он чи вай азъёд карда буд, пас аз муддате ҳамаро фаромӯш кард. Чизҳои нофахмида хондагӣ маҳол аст, ки дар ёди кас монанд. Вакте ки вай бори дуюм ба хифз кардани куръон даромад, боз ҳамон машакқати аввала ба пеш омад. „Балки зиёдтар дилсардӣ ва коҳилии тан афзун гашт ва билкул данг ва гаранг гаштам“, — менависад Аҳмад маҳдум дар ҳамон ҷои „Наводирулвақоєъ“, — „ва ҷавдат ва ҷавҳар ки дар зехи доштам, ба тамомӣ мафкудулассар гардид (таъсираш гум шуд) ва қувваи ҳофиза ба зиён омад“.

Аҳмад аз барор нагирифтани куръонхифзкуниаш доим зиқ ва дилтанг буд ва бисъёр ғусса меҳурд. Ин ба саломатии ў таъсир кард: иштиҳои ў суст шуда, танаш логар ва заиф гашта, қариб буд ки ба бистари беморӣ бихобад. Онгоҳ падар ва муаллимаш диданд, ки аз ингуна таълими бача ғайр аз ранҷу озор ва зъфи саломатӣ натиҷае намебарояд, бинобар ин аз хифзи куръони ў даргузаштанд ва ўро ба мадраса доданд.

Аҳмад дар яке аз мадрасаҳои Бухоро бз таҳсил сар кард. Аввалҳо дар хонаи падару модарааш истикомат мекард, баъдҳо падарааш ба вай аз мадраса хучрае ҳаридад дод, то ки вай ба зумраи одамони толиби илм дохил гашта, тамоман мадрасагӣ шуда, ақлу ҳуши худро аз ғайри таҳсили илм ба ҷизи дигаре санд изкунад.

Аҳмад дар он ҷаҳон 14—15 сола буд. Зехи ва иштъоди баланди вай ки дар зери бори гарони хифзи куръони дилнависанд туё фишор ҳурда менда буд, аз

нав күшода шуда рафт. Дар зиндагонии вай акнун як давраи нав сар шуд. Вай аз чорчӯбай танги оилаи падару модар ба майдони васеи хаёт баромад. Дарсҳояшро вай бо муваффакияти тамом ва ҳатто бе заҳмати зиёд азхуд мекард. Ба вай ҳатто чунин менамуд, ки барои ёд гирифтани ҳамон миқдор илме ки мадраса медиҳад, кирои он қадар зӯрзани ҳам намекунад. Рафта-рафта вай берун аз ҷадвали дарсҳои мадраса қитобҳои доир ба илмҳои гуногуно мөхондагӣ шуд.

Муллобачагони Бухоро назар ба дигар табакаҳои ахолӣ ҳаёти пурҷӯштаре доштанд. Муллобачагони сердаромад, бойбача ва махдумзодагон ҷӯрабозӣ мекарданд, ҳарифона мөхӯрданд, базмҳои дӯстона барпо менамуданд; муллобачагони камбагал ошпазӣ, ҷомашӯй ва дигар хизматҳои онҳоро карда, ё ба ивази кӯмаки моддӣ дарсҳои онҳоро муколима карда дода, низ ба ҳамин восита каму беш ба базму зиёфатҳои онҳо шарик мешуданд. Мачлисҳои адабӣ барпо мешуд. Аҳмад махдум ҳам ба ҳамин зиндагонӣ қашида шуд.

Ин муллобачаи логари зонфчусса зоҳиран факер ва хоксор менамуд, vale муддате нагузашта ҳамдарсонаш дар шахси вай ҷавони ҳуррамтабиатеро қашф карданд. Вай бисъёр зиндагидӯст, шӯҳ, улфат ва ҳушҷақҷак буд. Таинбӯр менавоҳт, тарона мөхонд, сӯҳбатҳои фоҳам мекард.

Аммо ҷӯрабозӣ ҳароҷот талаб мекунад. Аҳмад махдум дар қитоби дар боло зикр ёфтааш менависад, ки „аз рафту омади асҳоб (дӯстон) ва мачлисорӣ“ ҳеч ҷои гурез на буд, ҳама ба ин бало гирифтор буданд. Аҳмад аз падараш маоше мегирифт ки он, агар зиёдаталабӣ

накунад, барои гузарони студентонаи вай кифоя буд. Вале акнун он маош кифоя намекардагӣ шуд. Заруряти „оростаи хӯҷа ва асбоби он ва рафту ой бо дӯстон“ ўро маҷбур кард, ки бо ҳарроҳе „касби симу зар“ намояд, яъне пул пайдо кунад. Ба ин максад вай ба китобати девони Абулмаонӣ (Бедил) сар мекунад. Дар он вактҳо ҳусни хатти вай бисъёр боло гирифта буд. Пас аз тамом шудани дарс дар мадраса, вай ба сари китобат менишаст. Вай чунон пуркор ва боҳавсала буд, ки ҳар моҳе як девони мунаҳаботи Бедил китобат мекард ва барои ин, мувоғики байъи пешакӣ, аз одамони китобат фармудагӣ аз бист то сӣ танга музд мегирифт. Як кисми пули кор кардагиашро сарф, кисми бисъёртарашро захира мекард. Бо муболиган шӯхонае ки ба баъзе навиштаҳои Аҳмад махдум ҳосаст, вай мегӯяд ки дар он замон ман бисъёр ҳасис ва мумсик шуда будам, ҳирси пулҷамъкуй бар ман галаба карда буд, „агар танҳо будаме, хеч нахӯрдаме ва ба обу нони хушк қаноат кардаме. Аз шурако (шарикон) он ки хубрӯй ва дилкаш буд, назди ў тақаллufe ба кор мебурдаму, бадшакл ва ноҳинҷорро аз дар мерондам, ки агар магас дар қосаам нишастӣ, пои ўро макида раҳо мекардам ва резаи нон аз даҳони мур мера будам...“

Аҳмад махдум ин кордории худро „хислати разила“ меномад ва ба худо шукр мекунад, ки вай ўро ба зудӣ аз ин одат ҳалос кард. Назар ба гуфти худаш, ҳалосии ў аз ин „ҳирси ҷамъ“ ва „хиссат ва амсок“ (ҳасисӣ ва мумсикӣ) пас аз дидани як вokiан ногаҳонӣ ба амал омадааст.

Воқиа ин аст. Рӯзе Аҳмад махдум ба қишлоқ, ба хонаи як хеши худ меравад. Дар бозгашт писари аммааш ба вай ҳамроҳ мешавад, ки вайро то шаҳр гусел кунад. Дар роҳ ҳарду ба хонаи як хеши дигарашон мефароянд. Дар ин ҷо писари аммаи ӯ ноҳост бемор шуда меафтад ва ба ду соат нарасида мемурад. Вай як ҷавони солими тануманд ва бокувват будааст, ба тавре ки „чун каланд бар замин задӣ, хок аз шонаи сарӣ (ҷуқурии замин) бардоштӣ, як ман бор бар дӯш кашидӣ ва ба як даст бар пушти шутур ниҳодӣ“. Ин ҳоли фоҷианок Аҳмад махдумро огоҳонидааст ва ӯ ба худ гуфтааст, ки „ин ҷавон ба ин шиддат ва тундӣ дар як он ба сарсари аҷал аз миён рафт, ту ба ин пайкари заифу ҷуссаи наҳиф ин ҳама ранҷу тааб бар нафси худ ҷаро ниҳодай? Охир мурдани одамӣ ҷунин саҳл ва осон будааст, мабод ки ногаҳон бимирий ва захираи ту насиби дигарон шавад ва ту дар ҳусрон ва зиён афтӣ“. Баъд аз ин, мегӯяд Аҳмад махдум, ман аз ранҷу меҳнати пулҷамъқунӣ ва ҳасисӣ даст кашидам ва ҳар даромаде ки пас аз он аз китобат ва ғайра ба дастам меомад, „ҳамаро сарфи дегу пиёла ва нуқлу навола намудам, ва он драмҳо ки ба саҳтиву саубат гирд оварда будам“, дар қадами дӯстонам ҳарҷ кардам. Ҳамдарҳои ман ки соле ҷорсад драм камобеш маош доштанд, аз он захира мекарданд, ман башам ба ду ҳазор драм базӯр гузарон менамудам „ва боз аксар ба қарз мӯхтоҷ мешудам“.

3

Аҳмад махдум мадрасаро тамом қард. Дар он ҷо

сарфу нахви арабӣ, фикҳ (қонунҳои дину шариат) ва мантиқ дарс дода мешуд. Чунонки дар боло гуфта гузаштем, **Дониш берун** аз ҷадвали дарси мадраса боз бо саъю **кӯшиши** худ илмҳои тиб, ҳисоб, ҳандаса, мунаҷҷимиӣ ва наққоширо ёд ғирифт. Китобхонаи худи Аҳмад махдум бисъёр камбағал буд, назар ба қавли худаш, он ҷо „ғайр аз панҷ—шаш ҷузъ аз аҷзои муқаддамот... ҳеч китобе аз арабӣ ва форсӣ набудааст“. Китобҳои даркориро вай аз дӯстон ва шиносонаш амонаттала-бӣ мекардааст. Ин муллои камбағал бағоят пуркор буд. Дар ҳакиқат, ҳаргоҳ ки пуркорӣ бо қобилиятҳои баланди ақлонӣ ҷамъ мешавад, натичаҳои мӯъчи заноке ҳосил мегардад.

Дар омӯхтани рассомӣ, наққошиӣ ва лаввоҳӣ Аҳмад махдум аз ёрии мутахассисони ин ҳунар истифода на-муд. Вокиаи чи навъ ин ҳунарро омӯхтани вай ҷолиби ҳиккат аст. Нависанда дар „Наводирулвақоєъ“ ҳикоят мекунад, ки рӯзе як дӯстам ба ман девони газалиёте-ро китобат кардан фармуд, ман ин фармоиши ӯро бе ҳурсандӣ бачо оварда нусҳаи девонро бардошта ба дасташ додам. Вай ба ман гуфт, ки ин китобро „ҷад-вал ва лавҳ ва тасвир муносиб аст“. „Ман ки ҳанӯз қӯча ва бозор камтар дида будам ва манзилу мақоми ахли ин санъатро намедонистам“, аз одамони медо-нистагӣ суроғ карда онҳоро кофта ёфтам ва „ба тарад-дуд ва заҳмати фаровон“ он китобро бо лавҳу накшҳо зинат дода, зарҳалкорӣ карда ба дӯсти худ расони-дам. Китоб ба вай бисъёр маъқул шуд. Баъд ман ан-деша кардам, ки китобзинатдҳӣ аз ҳунарҳои зарурӣ мебошад ва ҳурду қалонро, ҳусусан „хубруён, ашроф

„... уммолро ба хиёнат гүшмол додан лозим аст, лекин на чандон ки аз кор боз монанд, зеро ки хеч оқил амали эшонро ихтиёр накунад, лошак боз ба дешон эхтиёч афтад“.

VIII

„... умуми гунахкорро то модом ки хиёнати мулкӣ аз эшон бубинад, ҳабс фармояд, чандон ки панд гиранд, ҳадди он аз се рӯз то сё моҳ; ва аз ин зиёла ҳабсро раво надорад, ки мутаалликони эшон зоёъ бимонанд.“ (Яъне аҳли хонаводан онҳо хор мешаванд).

IX

„... бояд ки подшоҳ суфаро ва расулон (сафирон ва Ҷлчиёни давлатҳои дигар)-ро эхтиром намояд...“

X

„... Подшоҳ бояд ки ҳар чанд гоҳе лашкарро ба ғарфи худ ба таҳқиқ бингарад, то наврасидагон ки ба сарҳадди рушду камол расидаанд ва аз имтиҳонот ба ромада, — навозиш ва илтифот кунад ва мансаб баҳшад, то ба хизматгорӣ дил биниҳанд, ва пиронро ки аз кор афтодаанд маъзул дорад ва авлоди онҳоро ба ҷон онҳо бардорад, ва агар ҷонишини лоиқ надоранд, идор ва мавоҷиби онҳоро катъ накунад (яъне маоши онҳоро набуррад), то дигарон дар хизмат сустӣ назонанд“.

„... мардуми сахтидида ва ғурбату курбаткашидаро хизмат фармояд, ки ба ҷон дар ростӣ кушоад аз бими бенавоӣ. Ва сипоҳе ки аз сафи корзор (аз майдони ҷанг) турезад, бибояд куштан ки хунбаҳои хештанро пешин ҳӯрдааст...“

Инчунин Аҳмад махдум таклиф мекунад, ки дараҷаҳои фан ва ҳунари сипоҳигарӣ мукаррар карда шавад, ки „кас то ба он поя нарасад, ҷоҳ ва мансаби рафикро орзу накунад“. Масалан ба сарбоз бояд 500 драм мавоҷиб таъин карда шавад, чун туғанғандозиро ёд гирад—600 драм, аспозиро ёд гирад—700 драм, ва пасаз он ки коидаҳои ҷангро хуб ва мукаммал ёд гирифт—то 800 драм ва ғайра. Дар баробари афзоиши илму ҳунар, таҷриба ва лаёқати ҳар сарбоз, вай бояд дараҷа ба дараҷа ба мансабҳои баландтар ва ҳатто то ба мансаби сарлашкарӣ бардошта шавад, агар ба сабаби банд будани ҷой он сарбоз ба он мансаб соҳиб шуда натавонад, бояд ба вай мавоҷибе ки соҳиби ҳамон мансаб мегирад, дода шавад. „Чун ин назм ва насақ ҷорӣ доранд, лашкар бағоят ороста гардад ва ҳар кас рӯ ба ҳунар оварад, на ба ҳасад... бас инчунин лашкар бемухобо хешро дар обу оташ зананд“.

Аҳмад махдум ба пирони аз меҳнат монда ва маъюбон (инвалидҳо) аз давлат нафака додавро талаб мекунад.

Баъд вай лоиҳаи ташкил додани машваратхонаи давлатӣ (государствённый совет)-ро пешниҳод мекунад. Аъзоёни машваратхона, мегӯяд вай, бояд аз намоян-

дагони ҳамаи табақаҳои халқ ва оқилтарини онҳо таъин карда шаванд, ва ба ҳар чи ки онҳо иттифоқ карда қарор намоянд ва дар корҳои мулкию молӣ ва ободии мамлакат он тадбирро лозим ёбанд, амир бояд онро ба амал оваронад. Ҷолиби дикқат аст, ки Аҳмад маҳдум дар ҳузури амир маҷлисбарпокунии машваратхонаи давлатиро манъ мекунад, чунки,—мегӯяд вай,—агар амир дар машварат ҳозир бошад, роҳҳои савоб баста мешавад, машварат ба ҳушомадгӯй оид мегардал ва машваратчиён аз андешаи малоли хотири амир аҳволи корҳои муҳимми давлатиро он тавре ки ҳаст, зоҳир карда наметавонанд, ё агар амир чизе гӯяд, агарчи гуфтаи вай хато ва нодуруст бошад ҳам, аз тарс рад карда наметавонанд.

Аҳмад маҳдум дар тақиҷоти худ ва ислоҳотталабии худ ҳамчун намояндаи унсурҳои таракқипарвари маҳаллий ба майдон мебарояд. Вай тарафдори мутлақияти маорифпарвар (просвещенный абсолютизм) буд. Вай масъалан сарнагун кардани соҳти амириро намемонад ва монда ҳам наметавонист. Дар Бухорои асри XIX барои пайдоиши фикри барҳамзании соҳти амири ва ивазкунии он бо республикан буржуазӣ замини набуд. Кувваҳои истеҳсолкунанда таракқӣ нокарда буданд, буржуазияи саноатӣ ҳанӯз ба вучуд наомада буд, буржуазияи тиҷоратӣ бошад ҳанӯз хеле заиф ва номустақил буд ва дар иктисади мамлакат роли ҷиддӣ бозӣ намекард. Аҳмади Дониш меҳост, ки амири маорифпарвар ва одиле бошад, ки идораи давлатро ислоҳ кунад, қонун ва қоидаҳон тозаи одилона ҷорӣ кунад, ба ободии мамлакат кӯшад, одамҳоро на ин ки ба на-

саб ва дороии онҳо, балки ба дониш ва қобилиятаҳо онҳо нигоҳ карда амалу мансаб дихад ва ғайра ва монанди инҳо.

Сафарҳои Русия ва мушоҳидаи тартиботи он ҷо ин ақидаҳои Аҳмади Донишро кувват доданд. Ба вай ниҳозми мамлакатдории подшоҳӣ дар Русия нисбат ба ниҳозми (дурусташ бенизомии) Бухорои амири хеле бехтар намуд.

Аҳмадӣ Дониш дар бораи зарурияти ислоҳ кардани услуги давлатдорӣ фикрҳои худро борҳо ба амир Музаффар даҳанакӣ ҳам баён кардааст. Амир Музаффар ўро ҳамчун мунаҷҷим хурмат мекард, аммо Дониш, бар хилоғи бисъёрии ҳамзамонҳояш, обрун худро дар назди амир қатъиян барои манфиатҳои шахсӣ истифода накард, балки баръакс кӯшиш кард, ки онро барои кушодани ҷашми амир ба расвоихои усули идораи давлат ва барои барҳамдихонидани он расвоихо истифода намояд.

Дар ин мавзӯъҳо вай ба амир нотарсона ғап мезад. Дар натиҷаи ҳамин часораташ вай оқибат ба амир бад шуд ва аз вай таънаҳо шунавид. Вай дар мактубҳои аз Петербург ба амир меғиристодагиаш тартиботи давлати русро таъриф карда, зимнан расвоихои давлатдории амирро танқид мекард. Дар он мактубҳо амир ягон қалимаи хушомадгӯй намеёфт, аммо бисъёр сӯҳанҳои талҳро меҳонд. Дар соли 1870 вакте ки Аҳмад махдум аз сафари Петербург баргашт, дар Шаҳрисабз бо амир мулокот кард. „Табъи амир шӯрида ва мукаддад буд аз он ки арзахои бехушомад менавиштам“, менависад Аҳмади Дониш дар „Рисола“и ҳуд.— „Чанд

рӯзе ба таҷохул гузаронида, охир дар вакти муроҷиат дар Қаршӣ маро назди худ талабида миқдори як соат аз муомилоти Русия ва авоқиби умур (оқибати корҳо) мепурсид, ман беибо мегуфтам“.

Баъди ҷаанд вакт амир як сафорати дигар ба Петербург таъин карда, писари худ Абдулаҳадро ҳамроҳ на-муда фиристод. Аҳмад махдум ҳам мебоист бо он эл-чиҳо мерафт, vale амир Музаффар аз вай ранҷида буд, бинобар ин вайро аз ҳайъати элчиҳо хориҷ кард. Амир ба назликони худ аз Аҳмад махдум шикоят карда гуфтааст, ки „ман фалониро ба суфарон давлат ба ҷониби Русия ҳамроҳ кардам, дар охир ба ман насиҳатгар шуд, ман баъд аз ин ӯро нафиристонам“. Вакте ки ин ҳабар ба Аҳмад махдум мерасад, вай мегӯяд: „ман ҳам ба навқарни ин каллаҳарон толиб нестам“.

Аммо солҳои дарози мушоҳида, таҳқиқ ва таҷриба лозим буд то Аҳмади Дониш боварӣ ҳосил кунад, ки кӯшишҳои ислоҳотчиғии вай, ба қавли ҳудаш, „ба гӯши ҳарон таинбурнавозӣ“ аст, ва соҳти пӯсидаи амири ҳудаш исмисифати ҳамаи иллат ва фалокатҳо мебошад, ки аз онҳо ҳалқ дар азоб ва Аҳмад махдум хуничигар буд.

5

Тарҷимаи ҳол ва асарҳои Аҳмад махдум таърихи пурфоҷаи бештар аз якуним асрии Осиёи Миёна ва ҳусусан Мовароуннаҳро дарбар мегиранд. Вай дар бораи айбу иллатҳои замони худ гоҳ бо заҳрҳанда, гоҳ бо оби дидӣ, ва ҳар дафъа бо дарду алам сухан меронад.

Чунон ки дар болотар қайд шуд, Аҳмади Дониш дар замони се амир—Насрулло, Музаффар ва Абдул-аҳад зиндагонӣ кард. Вакте ки Насрулло бародарони худро кушта ҳукумати Бухороро ба даст даровард, Аҳмад маҳдум яксола буд. Ин амир золими бадхашме, ҷоҳили пуртакаббуре, ҷаллоди ба ҳунрезӣ ҳарисе буд. Вай бисъёр қасонро аз зану мард бо дасти худаш ҳафа карда куштааст. Ҳатто бо охирии нафасаш ҳам вай машоми палиди худро ба бӯи ҳун „муаттар“ гарденид: ҷанд дакиқа пеш аз ҷои қанданаш Қенагас-они ном зани ҳудро „ба гӯшам симоб реҳтӣ“ гуфта ба дасти ҷаллод супорида дар пеши ҷашми худаш қӯшонд*). „Давраи ҳукмронии вай пур аз ҷангҳои пай дар пай бо ӯзбекони Шаҳрисабз, бо ҳони Ҳӯқанд, бо Ҳева ва Афғонистон, пур аз ҷабру зулмҳои гӯш ишунида бар аҳолии тоҷику ӯзбеки ҳонии Бухоро буд**). Насрулло ба худ Баҳодурхон (Ботурхон) ном ниҳода буд, лекин ҳалқ вайро „Ботур қассоб“ лакаб кард, ва ў бо ҳамин лақаби сазовор ба таъриҳ даромад.

Аз бедодиҳои ин бедодгар на факат ҳалкҳои ҳонии

* Амир Насрулло дар давои ҳукмронии худ 32 бор ба болон Шаҳрисабз лашкар қашида, охир оғро фатҳ намуда, авлоди ҳокими Шаҳрисабз—қенагасҳоро кир кард. Қенагас-они ҳоҳари ҳокими Шаҳрисабз буд. Ривоҷт мекунанд, ки ин зан барон аз амир Насрулло қасоси авлоди ҳулро гирифтан ба гӯши вай симоб реҳтаваст. Амир пеш аз ҷои қанданаш аз ин кори зан ҳабардор шуда вайро ки модари ду писари худаш буд, мекушонад.

**) Б. Гафуров и Н. Прохоров.—„Таджикский народ в борьбе за свободу и независимость своей родины“, Сталинабад, 1914. стр. 144.

Бухоро, балки аҳолии водии Фаргона, аз он ҷумла тоҷикони осудаи он кишвар ҳам ба ғифон омада буданд. Дар замони ҷангҳои ғоратгаронаи вай бо ҳонии Ҳӯқанд „шахри Ӯротеппа“ ҳароб карда шуд. Шаҳр ду бор аз даст ба даст гузашт. Вале ғолибият ба ҷониби Насрулло монд. Вакте ки ӯ пас аз муҳосираи З моҳа Ӯротеппаро аз нав ба даст даровард, ҳам гарнизиони ӯзбекии ҳони Ҳӯқанд, ки шахри Ӯротеппаро мудофиа карда буд, ва ҳам тоҷикони осудае ки дар он шаҳр зиндагонӣ мекарданд, ба катлу ғорати бераҳмона гирифтор карда шуданд. Ин катлу ғорат ба Ӯротеппагиён нишон дод, ки онҳо бо чигуна душмани бадҳашме сарукор доранд. Насрулло бо лашқари ҳудаш ба тарафи Самарқанд рафта ҳанӯз ба он ҷо нарасида буд, ки онҳо ӯзбекони Ҳӯқандро ба ёрӣ даъват карда, ба гарнизиони аз тарафи Насрулло гузошташуда ҳучум оварда вайро кир карданд. Онгоҳ оташи муборизаи байни Бухоро ва Ҳӯқанд бо кувваи наве ҳланга гирифта рафт. Насрулло Ӯротеппаро аз нав муҳосира карда тақроран катлу ғорати ваҳшиёнае барпо намуд. Дар ҷониҷони мубориза ба мукобили Ҳӯқанд Насрулло ҳамҷунин Ҳуҷанди тоҷикнишии ва баъзе районҳои дигарро ҳамъ ки то он вакт тобеи ҳонии Ҳӯқанд буданд, зер карда гирифт.

Дар замони ҳукумати Насрулло ҳонидои Осиёи Миённа ба доирии манғиатҳои сиёсии Англия ва Руссии подшоҳӣ медаромаданд. Мустанбиди бадҳашм Насрулло ҳам фуқрои ҳудро ба ни қадар ҷафоҳо гирифтор карда буд, касдан кӯшиш мекард, ки байни ҳонии ҳуд ва мамлакатҳои дигар садди чий гузошта имконияти

ха ргуна алока ва робитаро бо онҳо барҳам занад. Вай бо намояндагони дипломатии Англия ва Русия низътала bona мӯомила мекард. Полковник Стоддарт, ки дар соли 1838 бо супориҷои дипломатӣ аз Англия омада буд, баъди ду рӯзӣ якӯм бор ба амир манзур шуданаш дастгир карда шуда ба зиндон андохта шуд. Дар он ҷо ба вай кину азобҳои саҳт доданд ва пас аз азобҳои ҷорсонаи токатшикан вайро бо ҳамроҳии инглиси дигар Коноллӣ ба қатл расониданд. Назар ба қавли Вамбери кӯшишҳои ҳукумати Англия, сultonи Туркия ва машҳуртарин намояндагони рӯҳониёни Макка, шоҳи Эрон ва сафири рус барои ҳалос кардани Стоддарт ва Конолли натиҷа набахшиданд. Мустабиди ҷоҳил ва мағрури шарқӣ Насрулло ҳеч хаёл намекард, ки бо сиёсати хилоғи шароит ва низътала bonaи ҳудоати ногузирона зер карда даромадани аҷнабиёро ба мамлакате, ки аз ҷабру зулми ҳудаш дар иолидан буд, тез мекунад¹⁾.

Ҳамин кӯтоҳандешӣ ва сиёсати фаҳмиро амир Музаффар ҳам аз падари ҳуд ба мерос гирифта буд. Аҳмади Дониш ягона шаҳс аз буҳориён аст, ки ингуна сиёсати ҳукумати Буҳороро саҳт тақид карда, барои давлати Буҳоро ҳатарнок будан ва ба сари вай балоҳо овардани онро таъқид намудааст. Вай дар „Рисола“-и номбаршудаи ҳуд воқиаи зериро накл мекунад. Ҷандмоҳ пештар аз ҳуҷуми Русияи подшоҳӣ ба Буҳоро якчанд савдогарони рус меоянд. Ҳукумати Буҳоро онҳоро ҷосус гӯён ба ҳабс мегирад. Ҳукумати Александ-

1) Ҳуди ҳамоа асари Б. Ғафуров ва И. Проторов, с. 145.

ри II барои гуфтугӯ кардан бо амир Музаффар дар бораи озод намудани савдогарони бегуноҳ Козимбек ном шарқшиносро ки дар дарбори подшоҳи рус ба сифати тарҷумонӣ ҳизмат мекард, ба Бухоро мефиристонад. Амир ин намояндаи расмиро ҳам ҳабс карда, ба зиндон мепартояд. Онгоҳ ҳукумати подшоҳӣ ба тарики тадбири ҷавобӣ ба ҳукуматдорони Оренбург фармон медиҳад, ки ҳамон савдогарони бухорони дар он ҷо бударо ба ҳабс гиранд. Пас аз ин амир маҷбуран савдогарони рус ва Козимбекро аз ҳабс озод мекунад.

Чизе ки Аҳмади Дониш баъди ин ба мо ҳабар медиҳад, ҷолиби дикқат аст. Козимбек дар вақти бозгашт ба Пётрбург се ҷизро ба тарики ҳадъя ба подшоҳи рус мебарад: „як офтобаи сафоли шикаста, дигар қошуки ошхӯрии нимсӯҳта, дигар шамъдони сафоли шикаста“. Вай ин ҷизҳоро ба иеши подшоҳ гузошта гуфтааст: „и обдасти подшоҳи бухорост, ки бадон таҳорат мекунад, ва ин асбобе ки бадон таом тановул мекунад, ва ин матое ки шаб бар он ҷароғ ниҳад. Ва асбобу ашъё, ки салотини турк бадон таҷаммул ва зинат кунанд, ҳама азони туст,— масалан аз читу суф ва оҳану биринҷӣ ва нуқраву тилло ва қанду набот ва ғайра ки агар ин ашъё аз эшон (яъне аз амирон) манъ шавад, ҷамъе бошанд, ки пойзидози эшон ҷорӯк ва сарандози эшон се газ пашмина бошад, ва ҷома ҳамон ресмони дурушт, ки аз он қанор ва ҷувол кунанд... ҷамъе бодиянишинаанд, дар сари ҳар ҷамъе ҳоким аст ба тағаллуб ё ба ирс (ба зурӣ ё ба тарики мерос), ки ҳеч қадом аз аҳли давлат нақид ва замини эшон низ доҳили давлатҳо нест ва ҳар қадом дарьон лемналмулқалъям (подшоҳи замину

замон) мезананд ва аз олам хабар надоранд, ба таври **худ** касонро хабсу қайд мекунанд ва молашро ба мусодира ва ғазаб молик мешаванд ва эътиқод надоранд, **ки** ғайри замини эшон замине бошад ё ба чуз эшон дар замин подшохе ҳаст. Забти ин замин аз лавозими аҳамми (вазифаи муҳимми) давлатист ки дар он арсаи замин ки **такрибан** 20 дараҷа тул дорад ва 14 дараҷа арз, ашхоси **касираи** (одамҳои бисъёри) берун аз ҳадду шумор мутават-тинанд (истикомат мекунанд). Замини эшон ҳама обшори **муштамил** бар гулу гулзор ва мӯҳтавӣ бар анвои **фавокех** ва асмор (мева ва самараҳо), гӯй фарти маъмураи (ободтарин ҷои) олам аст ва солҳост ки ҳамчун Америка аз назари ҳамаи ҷаҳониён пӯшидааст ва ҳама **чибол** ва **тилоли** (кӯху теппаҳои) ин замин ҷавохир-**бахш** аст, ва тавон гуфт ки дар рубъи шимолӣ ва ҷа-нубӣ мисли ин замини ободу ҳуррам ва ҳушҳаво на-бошад... ва ҳоли вазири эшон ҷунин аст ва амири эшон ҷунон, ва асбоби эшон ин... Микдори даҳ ҳазор аскар аз барои тасхири ин мамлакат кофӣ ва басандааст...“

Козимбек дар ҳакиқат он ҳадъяҳоро ба Петербург бурда ва ба ин мазмун суханҳо ба подшоҳ гуфта бо-шад ё не, мо намедонем: мумкин аст ки ин викиақисман рост ҳам бошад: Аҳмади Дониш метавонист **иақли** онро аз худи Козимбек шунавад (вай баъдҳо дар вакти ба Петербург рафташ бо Козимбек воҳурда **сӯҳбатҳо** кардааст). Аҳмади Дониш бо забони Козимбек бешубҳа фикру ақидаҳои ҳудашро дар бораи мамлакат ва хокимони вай баёни мекунад. Мо мебинем ки вай боигарии мамлакатро, дар баробари ин бениҳоят **ақибмонда** будани вайро, ҳудсарӣ, истибдод ва бела-

ёкатии ҳокимони вайро хуб мефаҳмидааст. Диққат кунед, ки вай табиати ҳуррами ин сарзамиро чигуна таъриф ва тавсиф мекунад. Дили бузурги ин одам аз мұхаббати ватан ва диёри азиз пур буд, ва он дил ба рұзгори талх ва толеи сиёхи ватан месүхт, хун мешуд.

Боз як мисоли нодониі ва аблакии амир Музаффар вокиаи күшта шудани Шохрух мирзо мебошад. Шохрух аз шохзодагони Эрон ва хеши Носириддиншох буд. Вакте ки Носириддин ба таҳти шоҳи нишастан, Шохрух дар итичаи мұборизаи хонадониі аз тарси он ки мабодо ба вай ва авлоди вай аз шоҳи нав зараре расад, қалои ватан карда ба Бухоро омада буд. Дар хизмати амир Насрулло вай то мансаби тұпчибошигүй (сарфармандеҳи лашкар) расида буд. Амир Музаффар бо иғвои баъзе саркардагон вайро хабс карда ба зиндан меандозад. Ин вокиа дар ҳамон вакте ки савдогарони рус ва Козимбек дар хабс буданд, рүй дода буд. Барои ҳалос кардани вай Мирзо Яъқуб ном касе аз Төхрон, аз ҷониби шоҳи Эрон ба Бухоро меояд. Вале ҳукумати амир на факат Шохрухро озод намекунад, балки намояндаи расмии шоҳи Эронро хам ба хабс мегирад. Мирзо Яъқуб бо ҳамрохии савдогарони рус ва Козимбек базур аз зинидони амир ҳалос шуда ба ватани худ ғашта меравад. Баъди андак мұддат амир Шохрухро бо ҳамрохии бародараи Ҳасанхон ба катл мерасонад*).

* Дар аввали бағынан ба хабс гирафта шудани Шохрух ин будааст, ки вай дар Бухоро ба худ як ҳонаи ойнабаид ба услуби зирәй бино мекунад. Баъзе аз узами ба амир мерасонанд ки ғалонай қондан дину шарияттровери гарда, ҳонашро ойнабаид кара. Амир ба хабс за ба дағта кардани Шохрух ва вайрон измудани ҳонаи ўғармоян мединад.

Аз мазмуни гуфтугӯи Мирзо Яъкуб бо ҳукумати амир маълум мешавад, ки вай боз дигар супоришҳои дипломатӣ ҳам доштааст. Назар ба гуфти Ахмади Дониш (ки ҳамчун надими амир Муззффар аз корҳои дарбори вай огоҳ буд, бинобар ин шоҳиди эҳтиборнок аст), Мирзо Яъкуб ба ҳукумати Бухоро чунин шартҳо пешниҳод кардааст: 1) Шоҳруҳ озод карда шавад ки вай „аз устухони шоҳони каён аст“, 2) бардафурӯши аз фуқарои Эрон бардошта шавад (яъне фуқарои Эронро ғулом карда нафурӯшанд); 3) туркманҳо саришта карда шаванд ки ба ҳоки Эрон ғуломтозӣ накунанд (аз он ҷо мардумро барои фурӯш бандӣ карда наёваранд)*. Агар ин шартҳо қабул шаванд, мегӯяд Мирзо

*) Дар он вэкт гурӯҳҳои хурди тақа-туркманҳои роҳзан, ҷаъ кэриби 15 ҳазор изфар, аз биёбонҳои Карокум бз ҳоки Ҳуросон (Эрони шимоли шарқӣ ва Афғонистони шимолӣ) ғуломтозӣ мекарданд. Онҳо дӯҳшати роҳҳои корволагард шуда буданд. Аз тарси онҳо мусоғирон вз съалогарон камгар аз 1500—2000 кас бз роҳ намебаромадан. Чи навъ аҳоии мэрду зани он тарафҳоро бандӣ карда овърда дар Мозароуниҳар бз ғуломӣ фурӯҳтани туркманҳои гулоҷтоз дар романи устод С. Айнӣ „Гуломон“ тасвир карда шудааст. Дар Буқоро корвонсарон мисуси ғуломфурӯши буд, ки аз 30 зиёдтар ҳуҷра дошт, дар ҳир кидоми он ҳуҷраҳо гала-гаҳа ғуломони марзу занро то ба фурӯш расиднашод нигоҳ мелоштанд. Шарқшинос ва сайёҳи венгерӣ Г. Вимбери ки дар замони амир Муззффар ба Буқорӯ омада буд, дар „Саббҳати Осиёи Миённа“ ном асари ҳудаҷи чунин менивиса: „Гулом дар вакти фурӯш ба бозор андохта аз назар гӯзрошила мешавад; фурӯшанд боҷд кафил шавад, ки ғулом айбҳон аҳлоқӣ ва ҷисмонӣ надорад. Барои ҳуди ғулом ҳушбӯхтар аз он даме ки вай аз дасти ғуломфурӯш

Яъкуб, онгоҳ шохи Эрон мутасаддӣ мешавад, ки Ру西яи подшоҳиро аз ҳуҷум кардан ба Мовароунаҳр нигоҳ дорад.

Аз ин ҷо хонанда мумкин аст гумон қунад, ки амир Музаффар бояд аз нияти ҳуҷумоварӣ ва истилогарии Ру西яи подшоҳӣ пай бурда, ба ҳукумати Эрон муроҷиат намуда аз вай ёрӣ талабида бошад, набошад ба ивази ваъдаи монеъшавӣ ба ҳуҷуми ҳукумати подшоҳӣ, шартҳои зикр ёфтаро ба пеши амир мондани шохи Эрон чӣ маънӣ дорад? Аммо дар ҳақиқат кор ин тавр намебошад. Амир аз ҳукумати Эрон ёрӣ талаб карда наметавонист, чунки аввалан дар натиҷаи ҷангу юришҳои горатгаронаи амирони Бухоро ба хоки Эрон, муносибати ин ҳарду мамлакат бандоза бад шуда буд ва амир Эрони шоҳиро ҳақдорона душмани ҳуд ҳисоб мекард; сониян—чи тавре ки мо дар поёнтар ҳоҳем дид, амири феодали Музаффари ҷоҳил ва иодон ҳатари таҳлуканоки ба сари давлати ҳудаш омадаро асло намефаҳмид ва ӯ хеле дур буд аз он ки дар муқобили ҳавфи ҳуҷуми Ру西яи подшоҳӣ бо дигар давлатҳои ҳамсоя иттифоқ қунад. Ҳукумати Эрон ба муносибати ҳавфи ҳуҷуми

ҳалос мешавад, нест, зеро ки вай дар ҳонзи сэҳибл наваш ҳар ҷигуна муомилан саҳт бинад ҳам, ин боз бехтар аз он аст, ки ҳамчун ҷиз ӯз матоъ дар бозор саъдо кӯрда шавад.

„Дар вакти ҳозира шархи базанди оддии қлонсоя аз 40 то 50 тилло (аз 21 то 36 фунт стерлинги англӣ) мебошад, аммо шас аз ғазаба ки 18 ҳазор нафар эронӣ асир герифта шуда буд, одамро ба 3 ӯ 4 тилло ҳаридан мумкин буд“.

Русия подшоҳӣ душвор ва ночор гардидани ҳоли ҳонии Бухороро дид, меҳост ки аз ин вазъият истифода бурда амирро ба гузаштдиҳӣ мачбур намояд. Агар ба навиштаи Аҳмади Дониш бовар қунем, Носиридиншоҳ аз ноҳақ кушта шудани Шоҳруҳ ба подшоҳи Русия шикоят бурда, ба амир ва ҳукумати ӯ ҷазо доданро ҳам талаб карда будааст.

Аҳмади Дониш дар бораи амир Насрулло ҷунин ме-нависад*):

„... Касро на аз сипоҳ ва на аз уламо мачоли он на-буд, ки ҳақиқати шаръиро ба подшоҳ арз қунад. Ҳар ҷиз ки мувоғики раъи худ писандид, онро ба зӯъми худ шариат дониста бе ибо амал менамуд, ва он ҷизро ки хилоғи раъи худ медид, онро хилоғи шариат медонист. Ва дар он умури номашруъи худ (корҳон ба шариат хилоғи худ) боз аз уламо талаби фатво мекард. Қадоме ки мувоғики шаръ ва муҳолифи раъи ӯ фатво дихад, ба андак замоне ба ранге ҷиноятро ба ӯ нисбат дода ба мусодираи амвол ва амлоди ӯ ва ихроҷ (бадарға) кардани ӯ амр мекард. Ҷунон ки ҳоло такри-бан ба сад ҳавлии ҳурди подшоҳӣ ки дар Бухорост, тамоми он... мулки мавруси онҳо ки аз тарафи амир зулман ахз (азхуд) кардагӣ аст...“

Баъд Аҳмади Дониш уламоҳои бевиҷонеро ки зулм

*) Мо мачбурем, ки дар ин оперк аз навиштаҳои Аҳмади Дониш иқтибоси бисъёр ва ғоҳо порҷаҳои қалон дарҷ қунем, зоро ки—афсӯс аз асаҳрои вай то ҳол қариб ҳеч ҷиз чоп карда ҷашуда-аст, бинобарин онҳо ҳоли ҳозир ба оммай ҳонандагон дастрас ҷаме-бошанд.

ва горати амирро „дуруст ва мувофиқи шариат аст“ гуфта фатво медоданд, танқид мекунад ва менависад:

„Ва баъзе аз уламои ҳакношинос манфиати ҳозира-ро мадди назар карда: „молу мулки фуқаро ҳамагӣ азони подшоҳ аст, раоё (раия)ро моликият ба шай нест, агар ҳар чиз подшоҳ аз ҳар раияи худ ситонида ги-рад, тасарруф дар мулки худ кардагӣ мебошад, зачр-ва зулм нест“ гуфта фатво ҳам дода буданд“.

Амир Насрулло ва амир Музаффар бо хону бекҳои майдаи Осиёи Миёна ҷангҳои пай дар пай карданд. Дар аксари он ҷангҳо будани ягон зарурият ё мақсадҳои давлатӣ маълум набуд, ва ба онҳо ҳамчун ҷангҳое, ки барои барҳам додани қувваҳои марказгурезӣ ва ташки-ли як давлати марказӣ бурда мешаванд, нигоҳ кардан галат мешуд. Амирони мустаббиди Бухоро аз фахмида-ни ин тариқа вазифаҳои таъриҳӣ ва давлатӣ хеле дур буданд. Онҳо ҷангҳои мазкурро асосан барои манфиат-ҳои шаҳсии худ ва хонадони худ мебурданд. Ҷангҳое ки онҳо бо ҳамсоягони худ мекарданд, ҷангҳои горат-гарӣ буданд, ки бо камоли ваҳшигӣ бурда мешуданд.

Амир Музаффар арзандай падари худ буд, яъне чи андоза, ба қавли Аҳмад маҳдум „саффок ва беакл“ бор-шад, ҳамон андоза золим ва хунхор буд. Вай ба заминҳои шарқии Бухоро лашкар қашида Ҳисор, Қўлоб ва Каротегинро зер карда гирифт. Тоҷикони озоди-дӯсти ин тарафҳо ба ғосибони горатгар муқобилияти мардонавор нишон доданд. Амир исъёнҳои онҳоро бе-раҳмона зер карда гарки хун гардонид. Пас аз зер кар-дани шўриши дар вилояти Ҳисор рӯйдода вай 1000 нафар дехқон ва қосиби бегуноҳро бандӣ карда ба Ҳа-

ит ном ҷаллоди худ супурд ва фармон дод, ки дар як рӯз сари ҳамаи онҳоро гирад. Ҳант то бегоҳи рӯз онҳоро кушта тамом карда натавонист: ба фурӯ рафтани офтоб ягон соат монда буд, аммо аз бандиён ҳанӯз 400 кас зинда буд. Музаффар ба Ҳлит амр кард, ки ҳамаи инҳоро дар байни як соат кушта тамом кун, на бошад сари ҳудатро мегирам. Вакте ки ҷаллод бо шитоб ва саросемагӣ онҳоро бисмил мекард, Музаффар аз тамошои он ҳангомаи ҳунини бемисол лаззат мебурд.

Ҳазорон одамони бегуноҳ дар „обхона“ ва „канахона“ҳои зиндони Бухоро маҳв мешуданд, зинда-зинда мепӯсиданд. „Чун маҳбасҳо аз бандӣ пур мешуд, — менинависад Аҳмади Дониш, — бароварда рама-рама ба катл мерасониданд“.

6

Ҳаёти шаҳсии амирони манғит ҳаёти чорпоёна, пур аз бемазагӣ ва фиску фуҷур буд. Корҳои давлатӣ маътал, ариза ва шикоятҳо нодида, мансабдорон рӯзҳо ва ҳафтаҳо мунтазири қабул ва дар „даргоҳи олий“ саргардон, мулк тороҷ, зироат ҳароб ва дех вайрон, фуқаро дар азоб, амир бошад „машгули фароғат“ буд. Аҳмади Дониш дар як ҷон „Рисола“аш аҳвол ва гузарони амир Музафарро ҷунин тасвир мекунад:

„МУОМИЛОТИ АМИР ДАР ҲАЗАР“

„... Шабҳо то субҳ ба фасоду фисқ эҳъё қунад. Як ҷамоа раккосони амрад ва як ҷамоа раккосони зан баъд аз ашо ба ҳарамсарӣ назди қадбонуҳои ҳоса даровар-

да... дар саҳни ўрда ба рақс ва суруд дароянд, ки тарҷеъ-банди си: „ҳазрат саломат бошанд“ бошад... Чун субҳ қариб ояд, амир ҳамроҳи ду-се нафар амради хоболудаи бетаҳорат намози хуфтан бигузорад. Баъд аз адои ашо бифармояд то азони фачрро гӯянд, ва ҳол он ки то азони фачр ва субҳи содик 45 дақиқа ва як соат монда бошад. Алалфавр бомдодро бихонад ва бихуспад (бихобад) то соати даҳуми рӯз. Онгоҳ ба ҳалочой равад ва ҳудро ҳолӣ кунад ва дасте бишӯяд, пас ба ойнаву шона ва сурмаю ғоза хешро бипардозад то ним соат. Пас барояд барои салом гирифтани хизматгорон...

„...Пас амир бадин бенасаки саломе баргирад ва арзани дарбор биталабад ва нигоҳе кунад. Ва надонад, ки дар он арза чӣ муддао навиштаанд. Ва ҳамчунон ба мунший ва мушриф фиристад. Онҳо боз дубора арза кунанд, ки фалонӣ ин гуфта ва ин хоста, умеди табаррукнома карда. Агар маъзун шаванд (иҷозат гиранд), хате бинависанд, вайлло ҳамчунон он муҳим маътал бошад.

„Масалан аз Ғиждувон аз асаси (полиции) он ҷо арза ояд, ки имшаб фалон, фалон, фалон ба ҳавли фалонӣ даромада ин микдор амволро (молҳоро) бардошта, ду-се нафар қасро ба катл оварда; соҳиби ҳавли ба мо ҳабар овард, чун маъзун набудем, ба гирифтани онҳо тараддуд накардем, дар ин боб марҳамати олий чӣ мешавад, ки огар ин ҳаромиён дар ин саҳар бигрезанд, ба даст овардани онҳо душвор мебошад“. Агар амир бедор бошад, назди қиёми офтоб берун ояд, ва агар дар хоб бошад, намози аср ё пагоҳи дигар берун ояд. Ҳулоса баъд аз ду рӯз ба тарёддуд ва таҷассуси (ҷустуҷӯи) котили дузд амру фармони амир содир ша-

вад, ки дар он ҳангом дузд ба Хоразм рафта расида бошад.

„Пас аз инқизои ин маҷлис нудамо (надимон—ҳамсӯҳ-батон) ва маҷлисиёро биталабад ва бо эшон камтар фӯҳш гӯяд. Дар ин асно нахории ҷоштӣ карда бошад ва аз мусоҳибон қайфияти ҷ... шабонаи онҳоро тафтиш кунад ва чигунагии ҷ... сутурон (аспон) ро пурсад, то вакте ки таом дар меъда бухор кунад ва... биҷумбад, саросема бархезад ва ба ўрда равад ва ба ҷамъе аз занони манкуҳа ва ғайриманкуҳа мубошири шавад, то эҳтиёҷ ба ҳаммом афтад, ва баъд аз фароги истеҳмом (ҳаммом кардан) даллок биталабад ва ба хоб равад чи миқдор ки хоҳад. Пас бархезад ва ба маҷлис ояд ва нудаморо биталабад ва боз таоми зӯҳрӣ (бегоҳӣ) биёваранд, то ҳазм ва қасри он фӯҳш ва лағв бигӯяд, то вакте ки боз табиат тақозои мубошират кунад. Алал-фавр боз ба ўрда равад...“

Ахволи сафари амирро Аҳмад махдум чунин тасвир мекунад:

„САФАРИ АМИР

„...Хафта ногузашта майл ба саҳро кунад. Ва ҳамчунин одамони вазир ба... қашӣ маъмур бошанд, ароба-арода зан ба саҳро баранд ва биёвараил. Ва соат ба соат асп медавонанд ба истеъдол (аҷала ва шитоб), то гумон барӣ ки ин одамон барои хеле кори зарур тараддуд доранд. Чун тафтиш кунӣ, барои як фулус оҳак ва зарниҳ ки ба ҷиҳати тоза кардани... бону даркор шудааст. Чун амир ба саҳро бошад, миқдори се ҳазор аскар дар рикоби ў ҳамроҳ бошанд ва дар соҳате аз заминҳои

фуқаро хайма ва ҷодир зада бисъёрии аз мазореъ (киштзорҳо)-ро ҳароб гардонанд...

„... Ҳамеша ҷамъе аз амрадон болои лою барф раксу самоъ кунанд ва сару... бичунбонанд ки ҳама касро ба ҳоли онҳо раҳм ояд...

„... Аз фуқаро ва раия низ агар касе арз дорад ва рафъи эҳтиёҷе бояд ки аз шаҳр берун равад, дар гармо ва сармо аз се рӯз то поиздаҳ рӯз интизорӣ барад. Боз маълум нест, ки рафъи маҳом (корашро буд) тавон кард ё на,—бадон сабаб ки аввалан арзи ӯро маҳрамия ва пешхизматон, аз тарси он ки мабодо малол ояд, манзур натавонанд кард, ва агар карданд, ҷавобе мувофиқи арз аз забони муборак наёд...

„... Ҳулоса агар арза аз ҷиҳати об бошад, вақте ки оби дарьё ҳушк шуд ва мазраа (зироат) аз обу тоб гузашт, ҳукми он аз пешгоҳи салтанат берун ояд. Пас муддай ин ҳатро бубарад ва ба ҷӯе сардиҳад ё ба бод бардиҳад... ва ҳол он ки дар ин ҳат бист драм ва сӣ драм бемавқеъ сарф шуда бошад.

„Аммо агар арз аз ҷиҳати масҳарагӣ ва дафкашӣ ва к... бошад, алалғавр аризан ӯро манзур кунанд... ва ин арз бемалол бошад ва мувофиқи мароми амир бувад.

„Тарики сафар ин ки пеш аз баромадани қӯшун уштур ва аробаи боркаши фуқароро ба ғазаб ва ҳукму зулм баргиранд ва боздоранд. Аз ин ҷо маълум шавад, ки амир сафар дорад. Ҷанд рӯз ғаллаву матоъ дар шаҳр наёд, ки ачинос (молҳо) якбора ба эътибори нарҳ баланд шавад ва ғифону нағир аз бевазу бечора барояд. Орандагони матоъ ва ғалла чун бишнаванд, ки

амир дар шаҳр шутур мегирад, ҳама ахмол (борҳо) ро ҷо барҷо партофта бигрезанд, ваҷҳон ки ҳар шутур ки ба кирои аскария афтад, аз ҷабр бимирад ва ҳар аробае ки ба дасти онҳо биафгад, бишкананд ва бису-зонанд ва аспи он аз лоғарӣ ҳалок шавад...“

Амир гоҳ-гоҳе Аҳмад махдумро дар рикоби ҳуд ба сафар мебурд. Вай аҳволи яке аз ин сафарҳоро ва сар-гузашти ҳудро дар он сафар чунин тасвир мекунад:

„... навбате муҳаррири сутур (нависаидан ин сатрҳо) низ дар ин сафари номуборак ҳампо буд, ки зимистон наздик омада ва муддати сафар низ аз се моҳ мутаҷо-виз (гузашта) буд...“

„Намози иди фитрро дар хуттаи шаҳри Кеш гузордем. Дар ин асно ҳабари фавти (мурдани) вазир расид-Дилхуш шудем, ки акнун ҳоҳ-маҳоҳ амир дар шаҳр муроҷиат кунад. Ман аз камоли фароҳат (хурсаидӣ) таърихе дар фавти вазир гуфтам, ки:

Шаҳ-Муҳаммад вазири күшбегӣ
Бурд аз давлати Буҳор шукӯҳ.
Аз ситам чоқ шуд гиребонҳо,
Ҷайби пироҷане накард руфӯҳ.
Буд бемор то ҳаёташ буд.
Рафт дар иор бо ҳазор аидӯҳ
Рӯзи маргаш суруши олами гайб
Соли таъриҳ гуфт: “Зангар г...“ *)

Ва ин таърихро дар маҷмаи фузало (байни фози-лон) аз истиқоматиёни дарбори амир хондам...

*) Моддаи таъриҳ „зангар г...“ аст ки агар ба ҳисоби абҷад ҳисоб кунем, соли 1288 ҳиҷра (1872-1873 милодӣ) мебарояд. Маълум мешавад, ки ин сафар дар ҳамон сол ҷоқеъ шуда будааст.

„...Баъд аз таҳкики марги вазир амир аз Шаҳрисабз муроҷиат намуда ба Қаршӣ омада микдори понздаҳ рӯз таваккуф намуд (истод) бедаҳл ки мардум дар интизории ватан ҷон мебоданд... Сармо ва сонка ва барфи шадид меборид, амир аз Қаршӣ баромада азимати Бухоро мусаммим намуда, дар он шаб аз вуфури (зӯри) боду сонка ва борону барф аксари ҷодаҳо (роҳҳо) аз назар пӯшида шуда, бисъёр қасон дар дашт аз роҳ баромада ба ҳалок расидаанд. То дар манзили аввғл Ҳоча Муборак 30 нафар аз сарбози пиёда бeroҳ гашта мурда, мурдаи он-хоро оварданд. Ҳуди ин ҳақиҷа низ ҳамроҳи рафикон ба ҷон тарсида ба қиёсу шавоҳид роҳ гум нокарда ба манзил расидем, Микдори ду соат барои куш ва манзил мутараддид будем. Ба ҳар ҷо мерафтем аз саройҳо ва ҳавлиҳо, сарбозони фарсмада мегуфтанд: „ин ҷои фалон даҳбошӣ ва фалон юзбошӣ аст, ҳамин замон меояд“. Ҳеч қасро нузул кардан (даромадан) намемонданд. Баъзе аз руфако (рафикон) бо эшон дасту гиребон мешуданд. Ман ҳудро қанора мегирифтам ва амирро дуо мекардам, ки „ҷаҳонгир шаванд“, то наздики саҳар ионфурӯше ба ҳоли мо риккат оварда бурда ба ҳавлие нишон дод аз деха берун. Рафта нузул намудем... дар ҳонан тангтар аз қабри вазир ва сиёҳтар аз баҳти амир он шабро ба рӯз овардем.

„Алассабоҳ (вакти субҳ) аспҳон ҳудро аз таҳти кулаҳон барф ёфта амирро дуо гуфта саворӣ намудем. Ман аз яке аз руфако ки зарофат дошт (иуктафаҳм буд), пурсандам ки: „азар дар явмулхисоб (киёмат) аз амир пурсанд ки: „дар он рӯз ки аз Шаҳрисабз баромада, ҳаво ҳуш буд, ҷаро ба ҳамон саворӣ Бухоро нарафтӣ ки аскарияни ту ба осудагӣ ба манзил мера-

сиданд, ва дар хине ки асари қаҳрамонии казо бар замин нозил буд (яъне барфу шамол буд), баромада ҳалқи моро ба талаф ва зиён додӣ? Амир дар ин савол чӣ ҷавоб оварад? Гуфт: „Мегӯяд ки чунин буд, лекин ман дар Қарши даромадам ва Муҳаммади гуломро күшбегӣ кардам ва ба писараш закоти савоимро додам ва фалонро козӣ кардам ва фалонро раис, бинобар ин дар хурӯчи ба тарафи Бухоро таъвик афтод (дер қашид)“. Гуфтам: „Агар гӯянд: эй золим, ин г... ки дар Қарши хӯрдӣ, агар дар Бухоро меҳӯрдӣ, чӣ истиҳола дошт? Гуфт: „Мегӯяд ин ки ман донаму ту надонӣ“. Гуфтам: „Агар гӯянд ки: ин қадар ки беаклӣ, барои чӣ машварат намекунӣ?“. Гуфт: „Кабул накунад ва моро пешандозад, ки ин ҳалқ маро гумроҳ ва беакл намуда буданд ба ҳушомад гуфтани бисъёр“. Гуфтам: „Пас мовуту дар он ҷамъ бошем?“ Гуфт: „Ман ҳаргиз қабул накунам, ба сабаби он ки мо азоби ҳудро ба воситаи ӯ қашида бошем“.

7

Қӯшуни Александри II дар соли 1865 Тошкентро мӯҳосира кард. Ҳатари истилои Русияи подшоҳӣ бевосита ба сарҳадҳои аморати Бухоро омад.

Эҳтимол ҳонанда фикр қунал, ки амири Бухоро ба тараддуни мудофиаи мамлакат афтода буду, барои дафӯни ҳуҷуми Русияи подшоҳӣ ҷоражӯ монандешид. Аммо дар ҳақиқат ин тавр набуд. Амир Музаффар тараддул дошт, лекин на барои мудофиаи мамлакат, балки барои... дашқар қашидаи ба болон Ҳӯканд тараддул дошт.

Аҳмади Дониш нақл мекунад, ки рӯзе аз рӯзҳо бо коре ба ӯрда рафта будам, лидам ки умаро барои маслиҳат

ба хузури амир чамъ мешуданд; баъд аз тамом шудани маҷлис яке аз вазирон берун омад, ман аз вай гапҳон дар маҷлис шударо пурсидам, вай ҷавоб дод, ки баъзе аз умаро ба ёрии мусулмонони Тошкент рафтандро маслиҳат доданд, ваде амир розӣ нашуд ва гуфт, ки „он саркардае ки дар Тошкент зафар ёфтааст, як нафар навқари подшоҳи рус аст, маро ор ва нанг мөйд ки ба як навжари ў мукобил шавам. Ман дгар саворӣ кунам, рост ба болон Маскав меравам“.

Амир Музаффар дар ҳакиқат ба болон Ҳӯқанд лашкар қашид. Монанди ҳарвакта, сарбозони вэй шаҳру қишлоқҳои Фарғонаро горат карданд, бисъёр мардуми бегуноҳи он қишварро заданд, куштанд, асир карданд, номуси бисъёр оилаҳоро барбод доданд. Нафрат ва ғазаби аҳолӣ нисбат ба Музаффари золими яғмогар то ҷо расида буд, ки пас аз баргаштани вай онҳо шуриш карда, гаризонҳои аз тарафи вэй гузашташударо кир карданд.

Кӯшуни рус дар июни соли 1866 Тошкентро гирифта, ба тарафи Ҷиззах ва Самарқанд, ки дар қаламрави аморати Бухоро буданд, ҳаракат кард. Бухоронён Ҷиззахро садди Бухоро ва дарвозаи Самарқанд хисоб меқарданд. Дар миёни уламо ва муллоёни Бухоро шўруғавро хест. Онҳо ба гарданҳошон фӯта андохта ва ба дастҳошон қуръон гирифта, дар кӯчаҳои шаҳр намоиш карда мардумро ба ғазот ва ҷиҳод даъват мемаруданд. Амир иволоҷ ба оростани лашкар ви ҳозир намудани асбобу аинҷоми ҳарб сар кард. Дар Ҷиззак истеҳқомҳо созонда як миқдор сарбозонро дар зери фармондидини Яъқуб күшбегӣ ном сарқардзе ба он ҷо

равона кард. Ин саркарда, менависад Ахмад махдум, „дар умри худ овози туфангро нашунида ва хеч маърекаи муборизонро надида буд“.

Туркистон яке аз ақибмөннатарии мамлакатҳои дунъё буд; амирон ва хонҳои беандеша бо ҳамроҳии рӯҳониёни ҷаҳолатпеша дар арзи садҳо сол мамлакатро ба ҳолати пасмондаи асримиёнаги нигоҳ дошта меомаданд. Бухоро зулматкадаи динӣ ва ҷоҳилистони исломӣ буд. Ҳоҷагӣ ва иқтисоди мамлакат, воситаҳои техникии ҷанг дар замони Чингиз ба ҷиҳате ки бошанд, дар ҳамон ҳолат монда буданд. Бинобар ин усулҳои сафорӣ ва муҳориба ҳам ҳеч такмил наёфта ва ба асри XIX иномувоғик буданд.

Дар муқобили қӯшуни хуб таълимдида ва бо яроки оташфишон мусаллаҳшудаи рус лашкари Бухоро издиҳоми кӯпкоритозонро ба хотир меовард; милтиқ дар байни сарбозони амир айҳон-айҳон диде мешуд; иддае бо тирӯ камон ва сипар, қисме бо шамшер ва ҳанҷар, дигарҳо бо ҷӯбу таёқ мусаллаҳ шуда буданд. Он ҳама шавкат ва дағдағае, ки амир Музаффар дар мубориза ба муқобили ҳону бекҳои майда ва аҳолии беяроки Шаҳрисабз, Ҳисор, Каротегин ва Ҳӯқанд нишон медод, акнун бо қӯшуни рус рӯ ба рӯ шудан ҳамоно барбод рафт ба тавре ки ҳеч нишонае аз он бокӣ намонд.

Ҳар ҷанд ки шумораи лашкари амир назар ба қӯшуни подшоҳӣ даҳҳо бор зиёд буд, вай дар ҷангӣ наздики Ҷиззах ба қуллӣ шикаст ҳурд. Вай бо он тартибу низом, дурусташ бетартибӣ ва бенизомӣ, бо он сарқардагони белаёқат ва бо он аслиҳе ки дошт, шикаст нахурда ҳам наметавонист.

Аҳмади Дониш ҳамаср ва шоҳиди он өсі аҳои бу зурги таърихӣ аст, вай ба мо дар бораи равиши ҷанг-аҳволи лашқари амир, авзои ақибгоҳи вай, қайфияти рӯҳии ҳалқ ва муносибати вай ба ҷанг, инчунин дар бораи арбобҳои замон ва сарлашкарҳои амир маълумотҳои қиматнок медиҳад. Агар навиштаҳои Аҳмади Дониш намешуд, бисъёр тарафҳо ва тафсилоти муҳорибаи байни Русияи подшоҳӣ ва ҳониҳои Осиёи Миёна ба мо номаълум ва норавшан мемонданд. Таърихшиносоне ки давраи истилои Русии подшоҳӣ Осиёи Миёнаро тадқиқ кардаанд, аз асарҳои Аҳмади Дониш ки маъхази қиматнок аст, хеч истифода набурдаанд (сабаби муҳимми ин он аст, ки асарҳои вай камъёбанд ва чоп карда нашудазанд).

„Розиёни“ бухорӣ чи тавр ҷанг карданд ва „сипахсолори“ онҳо Музаффар ба онҳо чигуна фармондихӣ кард? Баёни ин вokiаро беҳтар аст, ки аз шоҳида мумтоз Аҳмади Дониш шуниавем. Тасвири ў равиши ҷангро зоҳиран ҳаҷвӣ ва ҳандаовар аст, аммо дар ин ҳандаи вай ашъҳои аlam ва ҳасрат—алам ва ҳасрат аз ақибмондагни диёр, аlam ва ҳасрат аз бадбахтӣ ва кулфатҳои дар натиҷаи он ба сари ҳалқ омадагӣ,—намоён аст.

Амир Музаффар „бо аскари фаровон саросема аз шаҳр баромада миқдори сиву шаш адад тӯп ва ҷанд шутур кӯрхона қашида баромаданд,—менависад Аҳмади Дониш.—Вакте ки муқобили душман мешуданд, ҳанӯз дору ва ғашангу кулӯла дар Бухоро буд ва ҳама асбоб нокису нотамом. Ва доруи милтиқ ба нахҷа часпон ки як ташт оташ даркор то ў шӯъла даҳад бе овоз. Баъд аз баромадани аскар нағири ом дар шаҳр афғод, ки ба газовот берун оянд, ва ба дари ҳар ҳона чӯбакзан ки:

„зуд бароед!“. Мардуми шаҳр ки гоҳе овози тӯпу туғангро нашунида буданд ва ба маъракаи корзор нарасида,— гумон мекарданд ки ғазовот низ чунин маъракаи гӯштингирий будагист ё майдони пойгатозӣ бошад. Ҳар кадом ҷӯбе се газ бардоштанд ва баъзе ба сари он ҷӯб микдоре аз оҳан ҳалқа баста, то агар ҳасм ҷӯбе андозад, онҳо низ он ҷӯб ба сари ў фурӯд оранд. Эй турфа саҳт замонаи ачибе буд!

Уламо ба фарзияти ҷиҳод нағир мекашиданд (яъне ҷиҳод фарз аст гуфта дод мезаданд), ва намедонистанд, ки ин ғазовот кучо фарз шудааст... ва ғазо ба ҷи асбоб тавон кард, ва намепурсиданд, ки ҳоли ҳаҷм (душман) дар ҷанг ҷигуна ва силоҳи (аслиҳаи) ў чи навъ аст... раия барои муҳофизати аскар пеши ҷанг бошанд, ва дар авқоти ами (дар вактҳои тинҷӣ) аскар ҳуни раияро бинӯшанду, боз дар вакти ошӯб эшонро (яъне раия-ҳалкро) пеш андозанд? Ҳеле назми ҷадид (тартиби нав) аст, ки ба ҳеч миллат мувофиқат надорад!

„...Аскари зиёда аз идду ҳаср (зиёда аз ададу ҳисоб) бадин насак ҷамъ шуда, баъзе ба шавқ, баъзе ба кироҳ, аз ҳар табакаи мардум ба нияти ғазо мерафтанд баъзе даҳрӯза, баъзе яқмоҳа. Ҷаноби амир низ ин ҷамъиятро мулоҳиза намуда ба ҳуд ҷазм кард, ки ба ҳамин юриш то Петербург пойтаҳти император фатҳ хоҳад шуд, ҷи медин ки тулӯ арзи (қаду бари) кӯшун қариб ба ду фарсаҳ меравад. Намедонист ки:

Пароқанд лашкар наёд ба кор,
Дусад марди ҷангӣ бех аз сад ҳазор.

„...Фиредун ва Афросиёбро аз ҷумлаи ҳавошии ҳашам мешумурд. Дар муддати ду моҳ камобеш ба ла-

би дарьёи Сир рафта, дар соҳате мусаммӣ ба Сасиққӯл нузул фармуд (фаромад). Фозиён маъ (ва) аскари хумоюн пеш аз он ки ба манзил фурӯд оянд, аз ғазовот пушаймон гашта дар тараддуди гурез ва маҳлас (ҳалосӣ) афтоданд, чи асбоби нуқсонот (хӯрокворӣ)-ро дар арзи роҳ ба сомон (ба охир) расонида, корашон ба талабу савол оид гардида буд.

„Ва мардуми Русия низ ғофил аз ахволи ҳасм, ба ҳуд ҳаросида, розӣ буданд, ки мусолиҳа (оштӣ) шавад, чи сатвати (дабдабаи) темурӣ ва шавкати сипоҳи ӯзбек дар дафотири онҳо марқум аст (яъне дар китобҳон онҳо навишта шудааст). Ва боз медианд, ки сипоҳе ба адади мӯру малаҳ соҳати даштро фурӯ гирифта меомад, меандешиданд, ки мабодо ҷашми заҳме расадашон. Ҳар чанд қасонро барангҳектанд (равона карданд) ва иома фиристоданд, маъқули умарои давлати баргаштабаҳта мо нашуд, ё муддаои ӯро нафаҳмиданд ё инатавонистанд ба амир маъқул кунанд.

„Ҷамиин аскарияи Русия дар он ҳолот як ҳазору панҷсад то ду ҳазор нафар буданд, ки ҳамчӯ девори оҳанин меомаданд ва ба ҳар қадаме гозиёни аскари мо ақибтар меомаданд, ки ба ҷоे қасрнок Русияро оварда ба якборагӣ ихота намуда ба қайду аср (асирӣ) қашанд.

„Ва аз ҷое ки амир нӯзул фармуда (манзил карда) саропардан иҷлол дошт (ҷодири бузургӣ зада буд), то маъракан қитол (ҷон ҷанг) ним фарсах камобеш буд ки овози нағорон аскария мерасид. Амир дар соян шомиёна ба лӯъби шатранҷ (бозин шоҳмот) машғул буд. Ҷамоае аз қавволон қавл ва ғазал мегуфтанд. Ҳуди амир усули нағораро ба ғаҳзи ҳуд нигоҳ дошта аноан-

фаонан (гоҳ-гоҳ) пешхизматонро мефармуд, ки ба амири тӯпхона Салим бӣ ва амири аскар Шералий инок таъин кунанд, ки хазинаи Русия ба дасти навқария афтода талаф нашавад ва бисъёр мардуми Русияро нокушта зинда оранд, ки дар зумраи сарбозони мо истода хизмат кунанд ва низомро ҷорӣ доранд(!).

„Ва дар ҳошияи (канори) лашкар Яхъёҳочаи туркман ки мансаби охундӣ дошт... фаши амома (салла) аз ақиби сарандохта сафҳаи басити ариз ба даст бардошта фазоили ҷиҳод ба ҳалқ талқин мекард ки: ҷиҳод кунед! пойдор истед!

„Ба ҳамон юруш Русия омада тӯпхоро соҳибӣ кард ва ду-се сочма тӯпча ба сӯи ғозиён ҳадъя фиристод. Ҳама мунтазири фарор буданд. Якбора фарори барқарор ихтиёри карданд. Авзal касе ки бигрехт ва амома аз сару сафҳа аз даст биандохт, Яхъёҳочаи охунд буд.

„Онгоҳ ҳабар оварданд ба ҷаноби амир ки лашкар бевафой карданд ва пушт доданд. Амир низ саросема ба болои аспи қантарӣ ва зини холӣ нишаста фурсат наёфт, ки амома бар сар кунад, ё ҷома бишӯшад, ҳамчунон аз сари шатранҷ барҳоста болои зин барнишаст ва асп меронид.

Чун мардуми мо ғоҳе ҷанги низомӣ надида буданд ва нашунида, ва баъд аз шунидан бовар намекарданд ва намедонистанд ки кӯшуни зафаръёфта таокуби ҳасм накунад (душманро пеш намекунад) ва ба ҳуд киёс мекарданд, ба ҳеч ҷиз нигоҳ нокарда, ҳар ни дар сару бар доштанд, ба ҳар ҷо партофта, ба қадом тараф ки рост омад рӯй ниҳоданд, то ки баъзе баргашта ба тарики фарор ба кӯшуни Русия афтода, эшон ба ҳоли

онҳо вукуф ёфта (яъне аскарони рус аз ҳоли онҳо хабардор шуда) обу озука дода гусел намуданд. Баъзе ба дарьё, баъзе ба ҳомун афтода, маблағи касири аз ҳадду ҳаср мутачовиз (адади бисъёри аз ҳадду ҳисоб берун) даруни дарьёву дашти хунхор тӯъмай коми наҳангу паланг гаштанд...

„Дар он гуреза амир фурсати нуқзи хотат наёфта, ҳам ба болои зин бавл карда эзорро мулаввас гардонид...“.

Амир Музаффар худро лашкаркаши замон мешумурда, ба қавли Аҳмади Дониш, даъвои фиръавӣ дошт, аммо задухӯрди якчанд соата бо қӯшуни рус кифол буд то исбот шавад ки вай тамоман бехунар ва тарсончак аст.

Аҳволи рӯҳияи оммаи ҳалқ чигуна буд? То чи андоза вай ҳоҳиш дошт ва тайёр буд, ки ба тарафдории амир бичаигад?

Асосҳои мълуме ҳаст тасдиқ кунем ки оммаи асосни ҳалқ ба қӯшуни рус мукобилият кардан намехост, вай дар таҳи дил сарнагун шудани амир ва режими ӯро меҳост, чунки аз ҷабру зулми вай ба дод омада буд ва умединор буд ки дар ҳокимияти русӣ аҳволи вай сабуктар мешавад. Муомилаи одамонаи қӯшуни рус бо аспрони ҳарбӣ ва бо аҳолии ҷоҳои фатҳшуда ки Аҳмад махмуд ҳам ба ин ишора мекунад, зуд дар байни ҳалқ шӯҳрат меёфт ва умединорни дар боло зикршудаи ӯро кувват медод.

Дар баъзе ҷоҳо ҳалқ тайёр буд, ки ба зидди амир шуриш кунад. Чунин аҳволи рӯҳияи ҳалқро воқизи Самарқанд ба мо равшан ишон медихад. Вакте ки қӯшуни рус ба болои Самарқанд меомад, аҳолии он

что ва талабгони мадрасахо „нохост“ шуриш бардошта ба гарнизони амир ки дар шаҳр буд, ҳуҷум оварданда ва онро ба кир кардан даромаданд.

Назар ба шаҳодати Аҳмад маҳдум, дар байни шуришиён занон ҳам будаанд*). Зоҳирон баҳонаи шуриш—бедодгари сарлашкар ва хеши амир Шералий инок дар ҳакки аҳолии Самарканда буд. Вакте ки як қисми самаркандиён бо ташвиқоти уламо ба „ғазот“ меҳезанд, сардори гарнизони Самарканда Шералий ба сарбозони худ фармон медиҳад, ки он мардуми ғазоталабро пароканда кунанд ва ҳатто кушанд.

Ин боз ҳам дурустии даъвои моро тасдиқ мекунад: маълум мешавад ки намояндағони ҳукумати амир ҳам аз кайфиятҳои зиддиамирии ҳалқ огоҳ буда, ба вай боварӣ надоштаанд. „Аслан ғазо ин аст ки сунникушӣ шавад, то моро осудагӣ даст диҳад“ мегуфтааст Шералий инок. Дар охир шуриш бо мудохилаи умаро ва сипоҳиёни бухорӣ ки он вакт дар Самарканда буданд, паст карда мешавад.

Амир Музаффар баъди якчанд шикастҳои сахте ки аз кӯшуни рус хурд, оқибат дар соли 1868 ба сулҳ бастан бо Русияи подшоҳӣ маҷбур шуд. Водии Зарафшон бо шаҳрҳои Самарканда ва Каттакӯргон, инчунин Ҷиззак ва Ӯротеппа ба дasti Русия гузаштанд. Амири Бухоро, хонҳои Ҳӯқанд ва Ҳева виссалҳои подшоҳӣ рус шуда монданд. „Осиёи Миёна объекти истисмори мустам-

„...фуқарои Самарқанд... ба ҳимояти мусулмонон ва тӯлабаи илм зану мард (курсив аз мо С. У.) ба аскарияи дохилии Самарканда дарафтоанд, ки ҷӯйҳои ҳуи дар кӯҷаҳо равон шуд“—мензусад Аҳмади Дониш.

ликавии царизм гардид. Торумори қувваҳои мусаллаҳи хони Ҳева ва амири Бухоро чунон пурра буд, ки зеркарда гирифтани тамоми хоки ин хониҳо барои ҳукумати подшоҳӣ ҳеч душворӣ надошт. Факат ба мулоҳизаи муносибатҳои байналхалкии царизм ин кор карда нашуд. Ҳукумати подшоҳӣ ба мақсади он ки сиёсати истилокории дар Осиёи Миёна бурдаистодаи худро рӯпӯш кунад, эълон намуд ки дар хонии Бухоро дар бобати ҳокимияти давлатӣ ҳеч дигаргуние рӯй надоддааст ва амири Бухоро монанди пештара ҳокими олии мамлакат шуда мондан мегирад**).

Аҳмади Дониш муллои мусулмон ва аз ҷумлаи уламои Бухоро буд. Агар вай ҳам монанди дигар уламо-сабаби дар ҷанг мағлуб шудани қувваҳои мусаллаҳи амирро аз „казову қадар“ ва „ғазаби худо“ медонист, ҳеч ҷои тааҷҷуб набуд. Лекин вай ба ин ақида шарик намебошад. Гуфтан мумкин аст, ки вай на факат дар Бухоро, балки дар тамоми Туркистон шаҳси ягонае буд, ки сабабҳои ҳақиқии шикаст ва торумори лашкари амирро таҳминан дуруст фаҳмида тавонист.

Ба фикри Аҳмади Дониш, лашкари амир бинобар он шикаст ҳурд, ки дилсардона ҷанг кард, ғайрат ва шуҷоат агарчи нишон дода метавонист, лекин нишон надод. Ба ин дилсардӣ ва беғайратии лашкар вай якчанд сабабҳо нишон медиҳад:

Якӯм ин ки, лашкар мавоҷиби худро дар сари вакт ва пурра намегирифт („мавоҷиби ин кӯшун номураттаб ки ҳармоҳа ҷанд рӯз ақибтар дуздида бист танга медо-

**) Ҳамон асари Б. Гафуров ва Н. Прокоров, саҳ. 146.

данда"**), таъминоташ бад буд, бозори муайяне барои лашкар набуд, нархи молу озука кимат буд. мавоҷиби мегирифтагиаш ба сарбоз кифоя нামекард; дуюм ин ки сардорон ва командирҳои лашкар одамҳои на факат бехунар ва бе таҷриба, балки паст ва разил ҳам буданд („одамҳои дун бар сари онҳо фармонфармо буд") ки; ҷанговарон дар таҳти фармони онҳо будандро ба ҳуд ор ва ҳанг медонистанд; сеюм ин ки, агар ҷанговар дар ҷанг кушта шавад, аз осудагии зану фарзандонаш Ҷмин набуд, сарбозон медиданд, ки ба оила ва авлоди одамони дар майдони ҷаиг талафшуда ҳукумати амир ғамхорӣ намекунад ва онҳо хор мешаванд („...дар маърқаи корзор касе мактул шавад, авлоди ӯ зоъ мешавад..."); ҷаҳорӯм ин ки, лашкари амир душмани ҳудро намешинохт, шумораи вай, аслиҳаи вай, усулҳои тактиқавии вайро намедонист, разведка набуд („ҳоли ҳасмро наме ҷонистанд"); панҷӯм ин ки, аслиҳаи лашкари амир дар муқобили аслиҳаи оташфишони русҳо ба кор намерафт („... ҳасмро ба мардуми билоди (мамлакати) ҳуд киёс мегирифтанд, аз он ҷиҳат ба ҷӯби сегаҳӣ иктифо менамуданд"); шашӯм ин ки, сарбозон аз амир ва аз фармондехони қалон ҷуръат ва матонат намедиданд („дар суботи аскар дар майдони корзор ҷалодат ва шаҳомати султон ва фатонат ва матонати сараскар... шарт аст"); хафтӯм ин ки сарбозони дар майдони ҷаиг қаҳрамонӣ ва корнома нишондода аз ҳукумат ё аз фармондехон ҳеч мукофоте, амале, рутбае ё мансабе намегирифтанд, ба онҳо факат вазъдаҳои ҳушку ҳолӣ дода мешуд („...дар он ҳол вазъда ба ҳеч

**) Суҳанҳои дар қавс навишташуда аз Аҳмад маждуманд.

чой нахӯрад... хеч оқил ба ваъда чон надиқад ва чонбозӣ накунал...").

Бояд ба Аҳмади Дониш инсоф дихем, ки вай дар Бухорои асри XIX дар таҳлили сабабҳои мағлубияти кӯшуни амир худро аз таассубҳо ва хурофотҳо раҳо-карда, бо зехну тафаккуре ки хоси арбоби давлат аст, сабабҳои мазкурро зиракона тадқик ва тафтиш карда тавонистааст. Дар ҳакикат, давлат ва кӯшуни ки олудаи онгуна айбу иллатҳоянд, маҳол аст ки аз ягон муборизаи ҷиддӣ ғолиб шуда бароянд. „Чунин безабтӣ ва бенаса-кие ки дар ин давлат зоҳир шуд,—менависад Аҳмади Дониш,—дар хеч аср ва замон кас нишон намедиҳад”.

Русияи подшоҳӣ дар бобати тараккиёти иктисолӣ ва маданий нисбат ба Европаи Ғарбӣ кафо монда бошад ҳам, лекин назар ба ҳониҳои Осиёи Миёна ҳеле пеш-кадам буда ба роҳи тараккиёти капиталистӣ даромада буд, ва ҳолон ки ҳониҳои Ссиёи Миёна дар даври ти-раи феодализм мезистанд, бинобар ин Осиёи Миёнаро зер карда гирифтани ҳукумати пошоҳӣ гарчанде кори ноҳак ва истилогарӣ буда, ба сари оммаи меҳнаткаши маҳаллий азобу укубатҳо оварда бошад ҳам, лекин аз тарафи дигар вай ин кишварро ба маданияти баландтар, ба маданияти ҳалқи бузурги рус наздик кард, мамла-кати ба ҳуд ҷечиде ва шаҳшудамондоро бо ҷаҳони беруний алокадор намуд ва барои аз ҷиҳати ҳочаги ва сиёсӣ тезтар тараккӣ кардани он кисми мамлакат, ки ба империяи подшоҳӣ дохил карда шуда буд (нисбат ба районҳои тобеи аморати Бухоро), сабаб гардид.

бург пойтахи давлати Русия сафар кард. Ва хар дафъа ҳам бо маҷбурияти амир: агар ба ихтиёри худи вай мемонданд, эҳтимол вай аз Бухоро ба ҷо сафар намекард,—барои ин вай на сармоя дошт ва на ҳавсала.

Дафъаи аввал вай дар ҳайъати элчиёни аз ҷониби амир Насрулло, баъд ду бор дар ҳайати сафорати аз ҷониби амир Музаффар ба дарбори подшоҳи рус фиристодашуда сафари Русия кард. Савора дар болои асп вай ба ҷойхое рафт, ки шояд пеш аз вай қадами ҳеч як олими бухорой нарасида буд, ва аҷойхое дид ки ҳатто шунидани онҳо ҳам „ймони“ одами мусулмонро барбод медод.

Аҳмади Дониш аз ин сафархояш ба мо ҳеле ёддоштҳои завқовар монондааст. Мо дар ин китобча бо баъзе аз ин ёддоштҳои ӯ шинос мешавем.

Дар қадом солҳо ба Русия сафар карданашро Аҳмади Дониш дар ҳеч ҷо наменависад. Мо инро факат аз рӯи баъзе нишона ва ишораҳо ба таври таҳминӣ муайян карда метавонем.

Чунон ки дар боло гуфта шуд, вай бори аввал ба Петербург дар ҳайати сафирони амир Насрулло рафт. Пас аз он ки „вилояти Кенагасия“ ва Кеш (Шаҳрисабз) ба қабзай амир Насрулло даромад, менависад Аҳмади Дониш, амир лозим донист ки ба пойтахи Русия сафорате фиристода, хабари ин „фатҳи номдори“ ҳудро ба Александри II расонад ва ҳам ӯро ки пас аз вафоти падараи Николаи I навакак ба таҳт нишаста буд, муборакбод кунад*). Амир Насрулло Шаҳрисабзро

*). „...Дар он наздикӣ,—менависад Аҳмади Дониш,—Николай падари император дар болон Крим шикасти фоҳиш аз давлати Ислом-бул ва Фаранг ёфта буд“. Маълум мешавад, бухороиён аз ҷангӣ

арзи дүстүй ва садокат кардан як сафорат ба пойтахти вай фиристодан лозим шуд. Аз таърих маълум аст ки сүлхи байни Россия ва Бухоро дар соли 1868 баста шуд. Сафирони амир Музаффар ба Петербург ё дар хамин сол ё ки дер монад дар соли олида рафта мечавонистанд, vale ба хар хол дар соли 1868 вокеъ шудани ин сафар ба эхтимол наздиктар аст.

Дар ин сафоратки раиси вай як пири бангии нодон буд, амир яке аз писарони хурдсолашро ҳамроҳ карда фиристод. Сафари ин элчиҳо ва кордориҳои раиси бангии онҳо саросар як масхарагист, ки қалами ҳаҷвии-гори Аҳмади Дониш тасвири онро ба мо бокӣ гузоштазаст.

Аҳмади Дониш бо фармоиши амир Музаффар мирзо ва имоми сафорат таъин карда мешавад. Ба вай на аспе медиханд ва на маошे таъин мекунанд. Факат дар охир яке аз мулозимони күшбетӣ ба вай як аспи бе зин ёфта дода мефармояд, ки зудтар савор шуда ба роҳ даро ва аз кафои амирзода расида рав ки вай аллакай аз шаҳр баромадааст. Ии муллон каллақалон ва саллакалон ба пушти аспи лучи логари лӯқӣ савор шуда, ба амир ҳам ба амирзода ҳам дарьнатҳо хонда раҳсупор мешавад.

„Турфа тааччубе ки, — менависад Аҳмади Дониш, — касе маро дар ин чамъ намешинот ва хар қадом ме-пурсиданд ки: „мулло, шумо куҷо меравед ва ба ки көр доред?“. Ниҳоят баъзе аз савдогарони буҳорӣ ки дар ҳайати сафорат буданд, вайро шиноят, зинуҷома ва дигар асбоби сафари ӯро таҳ меқунанд ва ба санҷои ҳуд мефармоянд, ки дар манизилҳо аз аспи вай хабардорӣ намоинд.

Амирзодаи кӯдак „намедонист ки кучо меравад ва уро кучо мебаранд“. Раиси сафорат пири хазафшудаи нашабанд Абулкосим дотхо бошад, доим хуморӣ ва ба холи худ гирифтор буд.

Ба хамин расвой Ҷӯчхо савора то Тошкент мера-санд (рохи оҳан дар он вакт набуд). Амир ба гене-рал-губернатори Туркистон як асп ва дигар ҳадияҳо фирстода будааст. Одамоҳи сафир он ҳадияҳоро ба генерал-губернатор мерасонанд, вай ба як саиси Абул-косим дотхо силав гӯён як когази панҷсума медиҳад; дотхо он пулро аз саис қашида мегирад, саис ба суди русӣ шикоят мебарад, суди русӣ пас аз мухокими ин мочаро дар охир он панҷ сӯмро ба фоидан саис ҳукм мекунад.

Аҳмад махдум дар рохи ба Петербург ба раиси сафорат одоби маҷлиси подшоҳи Русияро мегӯяд, чи суханҳо дар маҷлиси подшоҳ гуфтан ва ба пурсишҳои вай чигуна ҷавоб доданро ба вай мефаҳмонад. Раиси сафорат мегӯяд ки: „ин миқдор сухан дар хотири ман наменстад, агар бо ман навишта дихӣ, хифз мекунам“. Аҳмад махдум навишта медиҳад. Раис онро чанд шабу чанд рӯз хонда тақрор мекунад, аммо вакте ки ба ҳузури подшоҳ медарояд, ҳаман онро ба як бор фаро-мӯш карда, ласти амирзодаро дошта истода бе ҳеч муқаддима ҷувин мегӯяд: „Ҳазрати амирал-мӯминин нуриҷашни худро фирстоданд ба умеди ин ки ҷано-би император Ҷелоятҳои гирифтагиро бозгашт кунанд аз Тошкенту Самарқанд ва Ҷиззак“.

Аҳмад махдум ва Козимбеки тарҷумон бальди ин маҷлис ъаҷиро барои ин нутқи аблӯҳоназаш бисъёр

дар соли 1856 фатҳ кард. Сафиранашро ҳам ба Петербург вай бояд дар ҳамин сол фиристода бошад. Аҳмад маҳдум дар он вакт 29 ё 30 сола буд.

Ахволи сафар чигуна буд, вай дар он сафар чихо дид, чанд вакт дар Петербург буд, ба мо номаълум аст, чунки вай на дар „Наводиулвакоевъ“ ва на дар „Рисола“ дар бораи сафари якӯми худ чизе наменависад. Гоҳ-гоҳ дар байни асарҳои худ ба ягон муносибат „боре вақте ки дар Петербург будам“ гӯён чизе аз дидагӣ ва шунидагиҳои худ нақл мекунад, аммо ба қадом сафар тааллук доштани онро маълум кардан душвор аст. Ба ҳар ҳол шубҳае нест, ки вай аз худи ҳамин сафари якӯм фикраш хеле яла шуда ва бисъёр чизҳо фахмида баргашт.

Аз сафарҳои дуюм ва сеюми худ вай ба мо маълумоти бисъёр медиҳад. Дафъаи дуюм вай ба Петербург дар соли 1868 ё 1869 рафтааст. Ииро мо аз он мефаҳмем ки вай менависад ки баъд аз баста шудани муоҳадаи сулҳ бо Русия, барои ба подшоҳи рус

Крим ва ҷаҳонон он ҳабардор будаанд. Ҷангӣ байни Русия ва Туркия дар Крим ҷунон ке маълум аст, дар соли 1853 рӯй дод. Англия ва Франция бо Туркия иғтифоқ карда, қиштиҳои ҳарбни худро ба бҳри Сиёҳ ғаровзарданд ва Севастопольро мудосириа карданд. Ҳарчанд ӯи солдат ва матросҳои рус, ба набудани истеҳкомко аз ҷониби ҳушкӣ ва ба афзалияти техникавии душман нигоҳ ҳакарда қолъаи Севастопольро муддати ёздаҳ моҳ қаҳрамонона мудоғиа карда бошанд ҳам, лекин Русиян подшоҳӣ дар ҷаҳони ақибмандагии худ назар ба Англия ва Франция дар бобота техникавӣ-иктисолӣ, дар он ҷанг маглуб шуд. Дар вакти мудосирии Севастополь Николаи I ишоҳст мурд. ба ҷон вай писараш Александр II подшоҳ шуд.

сарзаниш ва танкид мекунанд. Элчى „саҳтамгин шуда ва ба хеч чизи он вилоят назар накарда“ рухсати бозгашт металабад. Ахмад махдум ва Козимбек ҳарчанд ба вай насиҳат карда мегӯянд, ки шитоб накун, ҳоло зимишон аст, то баҳор сабр кун,— вай қабул на-мекунад ва мегӯяд ки: „парвардигор ҳаллоқ аст ва худой арҳамарроҳимин аст“. Дар роҳи бозгашт бини дотхоро хунук зада монанди ношпотӣ варам карда мегравад ва ӯ аз дард бисъёр менолад. Ахмад махдум ӯро „тасаллӣ дода“ мегӯяд ки: „гам махур, худой арҳамарроҳимин аст“.

Ахмади Дониш дар дафъаи сеюми ба Петербург рафтанаш бо хоҳиш ва исрори Козимбек як мувашшах ва таъриҳ ба шэрафи тӯи никоҳи малика Мария духтари Александри II менависад. Ин манзумаи (шеъри) Ахмади Дониш ба мо маълум кардани соли сафари ӯро осон менамояд. Байти охирини он манзума ин аст:

Дила бар қомати ӯ дил саводи таъриҳ,
Худ куҷо рафт аз он қадди фатонаттаҳмир.

Моддаи таъриҳ „қадди фатонаттаҳмир“ аст, ки агар аз вай бо ҳисоби абҷад қалимаи „куҷо“ро барорем, соли 1870 мебарояд. Маълум мешавад, вай дафъаи сеюм ба Петербург дар соли 1870 рафта будааст.

Хукумати Русия ба мuaосибати тӯи никоҳи малика Мария худи амир Музаффарро ба сифати меҳмонӣ ба Петербург таклиф мекунад. Дар асл максади хукумати подшоҳӣ он буд, ки амирро маҳкамтар ба худ бандад ва тамоман фармонбардори худ гардонад. Амир ҳар ҷанҷ ба рафтани ба Петербург дилаш қашол бошад ҳам, лекин аз пайдоиши муҳолифат дар байни

тарафдоронаш тарсида аз рафтан худдорӣ мекунад ва ба дарбори Петербург якчанд элҷӣ дар таҳти раёсати Абдукодир дотҳо ном мансабдори қалон мефиристанад. Ба воситаи вай амир ба Александр II як мактуби махфӣ равона мекунад. Аҳмади Доғиши бисъёри майл дошт ки мазмуни он мактубро донад, лекин наметавонист, факат ба воситаи Козимбеки тарҷумон ки бо доғишманди буҳорӣ дӯст буд, бо он мактуб ошно мешавад. Дар Петербург Козимбек мактуби амирро баъди ба подшоҳ тарҷума карда додан ба Аҳмади Доғиши оварда нишон медиҳад. „Номаро гирифта мутолиа намудам, — менависад Аҳмади Доғиши, — тақрири (дастхатти) худи амир будааст ва аз ҷиҳати хичолат ва шарм аз мо пинҳон дошта будааст“, чунки он бо ҷумла ва ибораҳо навишта шуда буд, ки „онро мардон ба занони фоҳиша... нависанд ва хушомади бехад гӯянд“. Аз рӯи иакли Аҳмад махдум амир дар номони худ ба подшоҳи рус навишта будааст, ки: „ман ба ту рафтаний ва итоат карданӣ, лекин аз элу ӯлус ва уламои миллат метарсам. Аз қибали худ як нафар фарзанди ҳулро мефиристанам, ки ба хизмати ту истад ва низом омӯзанд ва валиаҳд шавад“.

Раиси сафорат Абдукодир дотҳо ҳам дар сафоҳат ва нодонӣ аз Абулқосим дотҳо монданий надошт, факат элҷии пештара гӯл ва беирода буд, ин бошад тунд ва дагал. Ба қавли Козимбек, „элҷии авзали марди нодони сухандаро буд ва ин мард нодони сухандаро“. Тарҷумон ба Аҳмади Доғиши мегӯяд: „Магар дар мамлакати шумо ҷуз ҳамин қисм одами дигаре пайдо намешавад ва дар ҳар мартабаи сонӣ бадтар аз

аввал аст? Ё амири шумо бисъёр беимтиёз аст, ки оқил ва ҷоҳилро имтиёз наметавонад кардан?».

Чунон ки дар боло зикр шуд, Аҳмади Дониш ба шарафи тӯи никоҳи малика Мария ба номи вай як мувашшах мекунад, раиси сафорат аз ин хабар ёфта дарғазаб мешавад ва ба Аҳмад махдум дармеафтад ки ту зани кофирано таъриф мекунӣ, аз подшоҳ ҳадия ва мукофот тамаъ дорӣ. Дар асл муддаои дотҳо дар ҷои дигар буд: вай метарсид ки худаш аз он ҳадияи Ҷхтимолӣ махрум мемонад, ва роҳи ба он „даромад“ шарик шуданро мечуст. Ҷавоби Аҳмади Дониш ки ин муддаои дотхоро фахмида буд, ҷолиби диккат аст. Вай мегӯяд: „таърифи қуфра назди аҷз ва зарурат икроҳе надорад...*). Агар самара ва нафъе бошад, аввал

*) Яъне агар таърифи „зани кофира“ аз рӯи қоилой ва зарурият бошад, ҳеч бадӣ надорад.

Аҳмади Дониш ба номи Аделкина Паттӣ вом зани ғармасаро ва раккосаи парижӣ ки вайро ба муносибати тӯи никоҳи малика ба дарбори Петербург даъват карда оварда будав, ъиз як қасида навиштааст. Он ин аст:

Паттии пориҷӣ, он сарвқади зӯҳраҷабин
Дар табассум сӯи доман зи даҳан гул мерехт,
Зулфи пурчини ҳам андар ҳами ў лар бури гӯш
Обрӯи тарӣ аз ҷабҳаи сұмбул мерехт;
Лидаваш он ҳама қағнияти ҳайрат мелод,
Гӯ зи саҳбои ниғаҳ дар қафи ҷои мул мерехт.
Лаҳву овози вай он сон ки ба гӯши ушшак
Гаҳ ҳаши саъва ғаҳе ҷадҷаҳи буабул мерехт.

аз туст, дуюм нафъи амири ту, ва маро ҳеч нафъе нест", зоро ки „салотини турк (подшохони турк) дар мавриди элчӣ ба давлати бузург фиристодан, бъд аз гирифтани ҷавоби нома Ҷзор ва ҷомаи элчиро низ томеъ (тамаъкор) бошанд".

Дар вакти сафарҳои Петербург Аҳмади Доњиш корхонаҳо, музейҳо, театроҳо ва дигар осори маданияти русро тамошо кард. Бо аъёни давлати Русия сұхбатҳо кард. Дар ёддоштҳои ў баъзе сатрҳои „сарироҳӣ" навишташуда ишора ба он мекунанд ки вай ва факат бо дипломатҳои рус, Ҷалки гоҳо бо баъзе дипломатҳои Европаи Ғарбӣ, иичунин бо баъзе олимон ва сайёҳони рус низ ҳамсӯқбат шудласт. Дустӣ бо Қозимбеки шарқшинос ки одами фозил ва соҳибкамоле буд, ба вай бисъёр фоидаҳо расонд.

Дар „Наводиулвакоъ" вай як гуфтугӯи кӯтоҳи ҳудро ки дар вакти яке аз балҳо (базмҳо) бо Александри II кардааст, меоварад.

„...Дар ин асно,—менависад вай,—худи император ҳамроҳи аёл ва занон ва ҳешовандон аз миёни ин маҷлис мегузаштанд ва боз меомаданд ва муқаррар давр

Хониш ва ракси Паттӣ ба Доњиш бисъёр таъсир кардааст; вай менависад ки ин занни муганини ва ракқоса „бисъёр мутаррҳ 14 соҳибкамол ва басе ҳушвовоз буд ки сурат ва садон овоз ва ҳашӯран ҳеч башаре мутасаввир измешуд... дар шабҳон маҷлис ҳудро ба ӣавъе ороиш мебод ки ақа дар таъхиси қолиби ӯисурии ў мутараддиа мешуд. Гӯй ў чист? Ӣ фарваштае аз гайб расида?".

Назар ба гуфти Аҳмад маҳдӯи, вай шеъри дар бзо овардашударо бо интиноси ҳуда Паттӣ навиштааст, ки вай муваҷҷаҳи ба малзка извишти Аҳмади Доњишро дар газета ҷомаи шонирро шинохта будааст.

мезанд ва тамошои фукарои хеш мекарданд, ва ба маҷлисиён... (калимаи норавшан) мефармуданд ки: хуш бошед ва вакт хуш кунед. Боре ҳамроҳи духтараш даст ба даст ҳамоил карда меомад ва бо мо бархӯрд. Ва ба ман хитоб кард ки: „он тавшехе ки ту дар вас-фи малика кардай, дидам ва аз ту бисъёр хурсанд шудам, азбаски маонии баланд дошг, аммо ҳайф ки мо талаффузи онро намедонем, то сара аз сакат маълум кунем“. Гуфтам: „Алфоз қаволиби маъниҳост, то лафзи хуб наояд, маъни баланд аз вай сар намезанд“. Гуфт: „Туро дар ҳазрати мо бисъёр мадҳ карданд ки донишвар аст ва ду-се бор дар ин диёр омадааст. Ҷаро забони моро наомӯхтай ва намедонӣ“. Гуфтам: „Ҳар вакте ки моро дар давлати ту омадушуд меафтод, шабу рӯз моро ба гашту сайр фармуданд ва ба корхонаҳо ва тамошоҷо тавоф лоданд, моро дил на-дод ки тамошову сайрро гузошта ба таҳсил ва хонда-ни азбука, яъне алифбои русӣ машгул шавам. Ва боз гумон кардам ки мабодо дубора муовадат (омадан) дар ин балда (шахр) даст надиҳад ва мушоҳидан аҷоиботи давлати ту аз ман фавт шавад“.

Аҳмад махдум дар ёддоштҳои петербургааш баъзе саргузаштҳои аҷоиби ҳудро ҳикоят мекунад. Дар пор-чаи зерин нақл карда мешавад, ки чи навъ вай боре дар ҷаҳонистани забони русӣ ба ҳоли мушкил ғалтидааст:

„Оре саҳт ҳолест ки касе дар миёни ҷамъе афтад ки ба забони онҳо воқиф набувад, бисъёр дар тааб ва таҳлуқа афтад... Ва ман ҳуд боре дар пойтаҳти импе-ратори рус будам дар Петербург. Шабе аз хоб бар-

хостам, бинобар тараддуди мардум дар кӯча давидам. Хама руфако рафтаанд. Сабаб пурсидам, гуфтанд: „махалла оташ гирифта ба тамошо баромаданд“. Ман ҳам хоболуда бе он ки тааммуке ва тадбире фармоям, ба кӯча баромадам.

„Дидам ароба маъ ходим тайёр аст. Гуфтам: „угун пайд“ (яъне „огонь пойдет“, таъбири вайрони русӣ. С. У.). ...Фаҳмондам ки: „маро ба ҷои оташафтода мебарӣ“. Алалфавр маро дар ароба нишонид дар он маҳалла расонид. Фурӯд омадам. Боз са имову ишорат ва лафзҳон ғалати бемаъни гуфтам ки: „ин ҷо бош, то маро ба манзил ҳоҳӣ бурд.

„Ман ба сайри иморати сӯхта баромадам. Дидам ҷамъе қасир ба асбоб ва фаввора об аз баҳр оварда ба ҷаҳони ҳар қадом ғодеза аз зamin ба болон мунора, оташро ҳомӯш мекунад. Ман саргарми тамошо шуда аз руфако низ қасеро наёфтам ва бо ман мутарачҷим ҳам набуд.

„Баъд аз фурсатҳо баромадам ки ҳаво абр шуда ва барфи шадид меборад ва аксари мардум ҳам мутафаррик (пароканда) шуда буданд. Омадам ки асбу аробаи ҳудро ёбам, бисъёр ҷӯстам, мамтар ёфтам. Дар охир аробаи ҳоли дидам, ки ба ҷо – ходим дорад. Сазор шудам ва ишора кардам ки: „суръат кун“. Вай ҳам нодониста асп меронд.

„Вакти омадан ба воситай маҳтоб ва соғии ҳаво уфук ва ҷаҳоти ситорагонро нишон гирифта будам, дар муроҷиат (бозгашт) аз тарокими барф ва талотуми ҳаво ҳеч сamt мушаҳҳӣ сизашуд. Аммо роҳи омадагӣ шарқӣ буд бас ҷанубӣ, ин аробаи маро рост ба тара-

фи шимолӣ мебурд. Ман ҳарчанд имо ва ишорат мекардам ки ба тарафи ғарбӣ равад, сухани маро фахм намекард ва ҳар ҷо-ҳар ҷо аспро нигоҳ дошта ба ман мегуфт ки: „ман туро то кучо мебарам?“ ба лафзи русӣ; ман ҷавобе мегуфтам ба лафзи форсӣ. Ӯ маро дашноме медод, ман ӯро нафрине мегуфтам. Ва ҳар соат таклифи фаромадан мекард, ман фурӯд намекунад, вай сакате (дашноме) мегуфт, ман низ ғалате медодам, чунки агар фурӯд оям, дигар бор намекунад, ва агар пиёда монам, асас (полиция) ҳабс мекунад.

„Ва микдори панҷ соат дар болои ароба нишаста мондам. Ва дар ин шаб ҷунон барф меомад ки ман ҷун қуллае аз барф шуда будам ва саропоям дар даруни барф пӯшида буд. Ними шаб маро дар кӯча монда ҳуд, ба ҳавлие дарун рафт ва бисъёр дар фурӯ кӯфт, саде барнаёмад, ва маро ҷандон куввати вохима муставлӣ шуда буд, ки агар он дар боз мешуд, албатта маро ба дарун талабанд ва катл кунанд ва дар ҷаҳе андозанд, ва агар аз ароба фурӯд оранд ва дар кӯча гузоранд, асас ғул ба гардан ва занҷир дар поям кунад.

„Ва ҷун аробачӣ аз фатҳибоб (кушода шудани дар) маъюс шуд, боз дар ароба нишаста асп меронд, ва маро бӯ нафрин меҳонд; ва ман ҳомӯш мондам ва маҷоли тақаллум наёфтам, ба таҳти барф ба ҳудованди куддус менолидам ки агар маро аз он зикӣ фароҳе бахшад, дигар ҳавою ҳавас хотир накардам.

„Надонам он ки ҳодим мулҳам шуд ва ё доия ӯро бар он овард, ки маро назди мири асас овард ва шикоят оғоз ниҳод ки: „ин мард дар махмил бор шуда ва забон намедонад ва ман низ аз дарки истилоҳи

(фахмидани сухани) ў очизам, хеч чора намедонам ки ўро ба кучо барам ки маро аз ҳамли ў халосй даст дихад". Миршаб омада аз таҳти барф маро бароварда саволе кард ба лафзи русй. Гуфтам: „мая наслоник чалавек", яъне ман ҳамроҳи элчиам, ин бача кӯши маро гум кардааст ва маро хайрон намуда, ва маро агар ба растаи Большой морской барад, кӯши худро меёбам".

„Миршаб аз ин сухани ман мутабайин шуда он бачаро нафрин кард ва гуфт: „Ин мард мусофири аст, ва ҳамроҳи сафир омада, ва сафоратхонаҳо голибзӣ наздики арки султонист дар ҳавошии (канори) ин растаи бузург; чаро ин мардро дар паскӯчаҳо саргардон доштai? Агар ўро аз аввали шаб ҳам дар он раста мебурдӣ, у ба кӯши худ мерафт, ҳам ту халос будӣ, ҳам ў. Холо ҳам алалфавр ўро бардошта бурда дар растаи калон андоз, то халос шавӣ".

„Ходим: „сейчас" гуфта, яъне дар соат, маро ба растаи Большой овард. Гуфтам. „Эй нархар, инак омадӣ ва маро ба манзил овардӣ". То дарвозаи сафоратхона оварда маро фурӯд овард, ва музди савории ўро ба ҳафт драм дода аз он мӯхлика раҳой ёфтам, ки агар маро андак вукуфе ба истилоҳи онҳо будӣ (яъне агар андак ҳам бошад забони онҳоро медонистам), ин миқдор кори ман ба тухлуга изаҷомидӣ".

Нависанда ҳамчунин дар бисъёр ҷоҳон дигар аз русӣ надонистанаш афсус меҳӯрад. Дар маркази фанатизми динӣ қи Бухоро ном дошт, аз забонҳо факат арабири омухтани мумкин буд, ба омухтани забонҳон дигар хеч имконият набуд.

Бузургтарии нависандагон ва мутафаккирони тарак-
кипарвари рус—Пушкин, Белинский, Чернышевский,
Добролюбов, Герцен ва Плеханов, Лермонтов ва Нек-
расов, Шчедрин ва Толстой ҳамзамонҳои Аҳмади
Дониш буданд. Тасдиқ кардан мумкин аст, ки Аҳмад
маҳдум барин мутафаккир ва донишҷӯй агар забони
руси мединист, мукаррар бо асарҳои бисъёрии ин бу-
зургон ё ақаллан баъзе аз онҳо шинос мешуд. Дар
асарҳои худаш вай ҳамватанонашро ба омӯхтани за-
бонҳои хориҷа ва хусуси забони русӣ ташвиқ мекунад.

Лекин ҳарчи ҳам бошад, он чи ки Аҳмади Дониш
дар вактҳои сафари Русия дид ва шунид, фикри ӯро
хеле яла карданд. Ин сафарҳо дар тараккии афкор ва
назарияҳои иҷтимоӣ-сиёсии ӯ роли қалон бозӣ кар-
данд. Шаҳри бузурги аврупай Петербург ба ҷашми
вай олами наверо ҷилдагар кард. Дар шаъни ин шаҳри
азим:

Замиш нест ӯ, вожгуни самост,
Ки дар ҳар қадам ахтари пурзиёст,
Дар ин шаҳр қас ҳуд набинад зи рӯз
Зи бисъёрия хусни оламфурӯз.
Зи ҷӯши ҷароғон ба шаҳдон тор
Замиш чун сабо, осмон чун губор —

гӯён вайро таъсиф кардани Аҳмади маҳдум низ ба ҳа-
мин далолат мекунад. Вай якӯмин шоири тоҷик дар
замони пеш аз революция аст, ки ба шарафи пойтаҳти
давлати рус шеър гуфтааст.

Ҳар дафъа ки вай аз сафари Петербург ба ватани
ҳуд бозмегашт, ақибмондагии Бухорои амирий ба вай
боз ҳам даҳшатноктар менамуд.

Чи тавре ки мо дар боби 4-м дидем, Ахмад махдум дар аввалҳо умедвор буд, ки амир ва ҳукумати вай пас аз фахмидани айбу иллатҳои давлатдории худашон ба ислохи он мекӯшанд ва мамлакатро ба роҳи тараккӣ медароранд. Аммо дертар вай пуч ва беасос будани ин умеди ҳудро фахмид.

Тартиботи феодалии амирӣ саросар пусида буд. Ҳар як рӯзи давоми вай фасоди он пӯсишро меағзуд ва ҳёти ҷамъиятро захролуд мекард. Ба болои зулми феодалие ки бар ҳалқ карда мешуд, акнун зулми мустамликовии ҷаҳон зам шуд.

Ахмад махдум дар ҷамъият ҳеч куввае намедид, ки аҳволи токатфарсоро дигаргун карда тавонад. Ҷунин кувва дар он вакт вучуд надошт. Пролетариат ба вучуд наёмада буд. Оммаи дехконони ҷафокаш бар зидди амир шӯришҳо мекарданд, вале аз шаҳр ҳеч мадад ҷагирифта ҳар дағъа шикаст меҳурданд. Буржуазияи савдо бошад бо амир ва амалдорони вай аз як гиребон сар бароварда буд.

Ахмади Дониш дар торикистони Бухоро ҳеч таркише ё равзание намеёфт, ки аз вай ягон нур дохил шавад.

Фаръёди уро касе намешунавид. Фикрҳои ӯ, тақлифҳои ӯро дар боран ислоҳ кардани тартиби давлатдорӣ, усули таълим, беҳ кардани аҳволи ҳалқ, солим карданни ҳёти ва аҳлоқи ҷамъияти ва кушодани роҳҳои тараккӣ, ҳеч кас писанд намекард. Ҳатто барои ин фикрҳояш уламои дин вайро коғир ва зиндик мөхонданд, асарҳои вайро интиҷаи савдоигӣ ва ҳаёлпарастӣ меномиданд.

Ахмад махдум мазъос шуд.

„Хайф, афсӯс ки,— фарьёд мезанэд вай бо дарду алам,— дар ин аср гӯши шунаваида ва дидаи ғигаранда нест, чуз ин ки хар чи маълуми хеш гардад, ба сахифае накш кардан ва худ хондану худ гиристан дигар илоче надорад“.

Дар заминаи ҳамин маъюсӣ (пессимизм) вай ҳеч рағбате ба амалу мансаб ва ҳеч ҳавасе ба обод кардани зиндагонии худ надошт ва қаландарона гузарон мекард.

Вай агар ҳоҳад, метавонист амалдор шавад, козӣ ё мударрис, мутфӣ ё рапс шавад; инчунин метавонист табиб шавад; эммо вай ҳеч қадоми ин амал ва пешаҳоро ихтиёр накард: дар Бухорои амири мансаб ва қасбу пешаҳсе ки одами босавод ва бомаърифат метавонист бо онҳо шуғл кунад, ҳама ғайр аз мунаҷҷими ҳамон шоири ба назари вай манғӣ, паст ва нолоик менамуданд.

Вай ҳанӯз дар солҳои 60-м дар рисолаи сиёсии худ навишта буд, ки низом ва услуби ҳукуматдории подшоҳони „диёри Туркистон ва Мовароунаҳр“ аз Чингиз мерос мондааст; дар ин шароит ҳечгуна адлу инсоф ҷорӣ шуда наметавонад; агар кас амалдор шавад, агарчи табиатан бовиҷдон ва адолатпеша бошад ҳам, ҳоҳу наҳоҳ бевиҷдон ва золим мешавад; бинобар ин ҳеч як одами оқил ба хизмати подшоҳ намеравад, „магар касе ки аз хирад бегона бувад“; фактат одамони бешараф, ҳушомадгӯй ва танбал метавонанд ба хизмати дарбор раванд; онҳо ҳаминро медонанд ки мулозимати дарбор „аз гадоию муздурий ва хизмати гулхантобии ҳаммом албатта бехтар ҳоҳад буд“, ва ҳол он ки, мегӯяд Аҳмади Дониш, меҳнат кардан,—

агарчи он меҳнат мисли гулхантобии ҳаммом „паст“ бошад ҳам, ҳеч ор нест; дар асл „халқ аз шоху гадо ҳама муздуронанд“; амир ҳам ҳаргиз „сояи худо“ набуда, балки хизматгори халқ ё „посбони мамлакат“ аст ва бойд ҳалол меҳнат карда музд гирад.

Мансабдорон ҳама бедиёнат ва хиёнаткоранд. „Давлатхоҳӣ ва ҷонсӯзии ин табакаи ҷоҳил“ ҷунин аст, ки менависад Аҳмади Дониш дар ҳамон асари сиёсии худ, масалан агар шаҳр оташ гирад ва амир пурсад, **ки** ин дуд аз қучост? ҷавоб медиҳанд, ки ҳеч вокиа нест, қулоон дар ҳумдунҳо оташ гирондаанд ва ин шӯъла аз ҳамон ҷост; „агар дар шаб ҳаромиён ба ҳарами мусулмоне дарраванд ва молаш бубаранду ҳунҳо бирезанд“ ва доду фаръёди фалокатзадагон ба гӯши амир расад, онҳо мегӯянд ки ҳеч вокиа нест, зане бо шавҳараш мочаро карда истодааст. Ба сабаби душмании зотие ки бехунарон ба ҳунармандон доранд, мансабдорон одамони кордони болаёкатро бад мебинанд ва ҳамеша ба нест кардани онҳо мекӯшанд, зоро „бияндешанд ки агар кори ин мард боло гирад, дар ин дарғоҳ (яъне дар дарбори подшоҳ. С. Ү.) моро ҷои истикомат намонад“, ва муттаҳидона ба он мард дармеафтанд.

Дар бораи козӣ, мударрис, раис, аъзам ва монанди ин мансабдорони шариатпешаи динпарвар бошад, пас Аҳмади Дониш ҳамон онҳоро фирабгар ва ришватхӯр медид. Мансаби козигӣ ва раисӣ ки муллоҳо барои ба вай соҳиб шудан дину имони худро мефурӯшанд, мегӯяд вай, „ҳеч ҷои ҳалол ва мубоҳ надорад ғайр аз ҳароми маҳз ва шабаҳот“. Мушриғӣ ва дабирӣ дарбори амир бошад, „мансаби ҳушбон ҷонварсост, аз он ки

як тарафаш муховарат ва мукорабат (ҳамсұхбати в наздикій) бо султон дорад, ки доим дар дахони аждахо за макорин ба шұълаи өнзінде бошад". Илми фатво ва маҳзарот бошад, ахли он ҳама „чашму гүш бар дараптандын да да ғана да зар, то касе ояд сартакида ё к... кафида, васиқаю маҳзар дихандын да ҳилаҳои шаръи би-әмүзанду драме биситонанд". Илми тиб бошад, „аксари ахли он нодонанд да таламмуз нокарда, ба хизмати үстод норасида... да мизочи давою дору ношинохта да амалу феъли онро имтихон нокарда, бисъёр касонро ба ҳалокат оварданда да ба як фулус дору як драм гирифтанда... да бисъёр нүшдоруи эшон кори захри ҳалохил намуда да ҳабби ашфои эшон шарбати марг омада". Ахмади Дониш, чунон ки пеш аз ии накл кардем, илми тибро ба сари худ омүхта буд, аммо ба табиби шүғл накард да ғайр аз худ да ахли хонадони худ касеро муолиға нанамуд, чунки аввалан аз рүй додани ҳатоҳо метарсид, сониян—даво фурӯхта ион пайдо карданро мизочи вай қабул намекард. „Нафси ман,— мегүяд вай,— ба фиреби ҳалқ гардан намедод, да борхо бифиребидам, ром нашуд да нафрати пештара мегирифт ки бэрои ҳаззи (нафъи) худ ба дигарон ҷавр натавон кард".

Расвоиҳои усули таълим да тадрис, схоластикай мадрасагиро ҳеч касе аз нависандагони точик мисли Ахмади Дониш саҳт ҳаҷв да танқид накардааст. Ба фикри вай, агар муддао омүхтани забони араб бошад, солҳои умри азизро дар пай таҳсилли он талаф кардан ахмакй аст. Охир фарангихо (европагихо), мегүяд вай, бе он ки „тайи мукаддамат" карда солҳои сол муб-

тадо ва хабар, чор ва маҷур, фоил ва мағъулро тақрор намоянд, забони арабро меомӯзанду, дар илми сарфу нахв ва мантиқ маҳорат пайдо мекунанд ва ояту ҳадисҳои куръонро ба забонҳои гуногун тафсир менамоянд, пас ҷаро мо барои таҳсили ҳамон миқдор илм даҳ мартаба зиёдтар вакт сарф мекунем ва заҳматҳои фаровон мекашем?

Аҳмади Дониш ахволи мударрисро бисъёр латиф ва ростгӯёна тасвир мекунад:

„...Чамъ омадани мӯҳмале чанд нодон ва беадаббона ва иофахмида гавғо бардоштан ва ҳарчанд тоҳе чанд табак мавизу ҳалво ва ҷомаву танга ба зулм ва газаб аз толиби илми факер биситонанд... Устод аз бисъёрии сухан кардан ва ҳарф задан дилмурда бошад ва куввати ҳозима (ҳазмкуни) ва дандонҳо суст шуда, ба данон шикастан натавонад ва ба ҳӯрдан ҳазм кардан. Ба ҷони хоб қитоб бинад ва рӯз аз пагоҳ тобегоҳ гавғо орад ва гулгуле бинаваду, сар берун ва дарун кардан натавонад ва ба таом ҳӯрдан ва ҳаракат кардан фурсат наёбад. Ба даруни гумбазе фароҳ ва вазъ дар сармо ва гармо маҳбус ва маҳҷун бошад, дар ин ҳолат голибан намозҳои фариза аз вакт бигзарад ва ҷамоат фавт шавад. Ҷун азми ҳона кунад, мӯҳмал рико-баш бигиранд ва ҳамъинионаш бираванд, то устод аз асп наяфтад ва гарданаш нашиканад”.

Аҳмади Дониш аз пешаҳои ақли қалам пешаи мунаҷҷимиӣ ва шонриро шарафнок ва иғтихорнок мешумурад, факат ба шарте ки ақли ин кор фазли ҳудро ба иону шул нафурӯшанд, дониш ва истеъоди ҳудро дар пеши одамони ҳасиси нодон ҳор накунанд.

Ба фикри Ахмад махдум, мазмунни шеър бояд аз мадхи ҳакикат, аз ваъз ва насиҳат иборат бошад; агар аз дашном, дурӯғгӯй ва мадхи давлатмандону амирон иборат бошад,—паст ва бадхислат аст. Бисъёр шонрони замони Ахмади Дониш дар тамай чиз, пул ва ҷома амирон, боён, ҳону бекхоро мадҳ мекарданд. Ахмади Дониш ба онгуна шонрон изфрат мекунад. Барои сарзаниши онҳо ки бо маддоҳии тамаъкорона суханро хор мекунанд, вай шеъри як шонри қадимиро меоварад, ки ба ҳамингуна шонрон хитоб карда гуфтааст.

Эй ки таърифи салотин кардай!
Машки таълими шаётин кардай.
Эй шаётин муршидат, рӯят сиёҳ,
Чист таълими шаётин? Ҳубби ҷоҳ.
Фаҳри табъат мадхи шоҳе, беш нест,
К-ин ҳама таҳту қулоҳе, беш нест.
Бар сараш афтода ин заррин руҳом,
Омада поиш ба сангे таҳт ном,
Таҳти симу афсари заррин—ду санг,
Ў чу оташ дар миёни ин ду санг.
Фиҳақиқат оташ аст ў, шоҳ нест,
Лек ҳар оташпаст, огоҳ нест.
Курби ин оташ балои ҷони туст,
Барки дину ҳирмани Ймони туст.
Гар ба базии шоҳ курбандешай,
Бегумон зэрзушти коғир лешай.
Рафта гир ойниан динат зи даст,
Нест ҳаргиз ҳакпаст оташпаст.

Шубҳа нест, ки Ахмади Дониш бо ин суханҳо зоҳирон шонрони маддоҳро, аммо дар асл амирро мезанад. Шеър,—мегӯяд Ахмад махдум,—маҳаки аҷойбест

ки бузургй ё пастии гӯяндаи онро айнан изхор мекунад, покизагй ё мурдории гавҳари инсонии ўро маълум менамояд.

Як сабаби ба шеъргӯй кам шугл кардани вай ҳам, назар ба гуфти ҳудаш, ҳамин хор шудани каломи нафис мебошад. Дар ҳакиқат Аҳмад махдум дар умри ҳуд ба ҳеч яке аз ҳоқимони замонаш мадҳ нагуфт. Ягона қасидае ки вай ба амир Музаффар навиштааст, он ҳам на он қадар мадҳи амир, чи қадаре ки ваъзу насихат ва изҳори фазл аст.

Аҳмад махдум ҳис мекард, ки ҳукмронии пурфалокати амирони мангит зиёд давом наҳоҳад кард ва албатта дигаргунӣ ва табаддулоте ба вуҷуд ҳоҳад омад. Ин ҳиссиёти ба боварӣ наздики ў дар биступанҷ—си соли охири умри вай қувват гирифт. Ба фикри вай, гардиши ситораҳо ҳам наздик омадани табаддулотро ҳабар медоданд.

Аҳмад махдуми мунаҷҷим аломатҳои ҳаробшавии ҳоқимияти амириро аз ҳаракати сайёраҳо мекофт, ин аломатҳои „осмонӣ“ на он қадар барои ҳуди вай лозим буданд, чи қадаре ки барои дигар буҳороиёне ки Аҳмад махдум меҳост онҳоро ба дурустни ҳиссиёти ҳуд дар бораи пойдор намондани давлати амири бовар қуонад, лозим буданд. Барои ҳуди вай он аломатҳо дар „замин“ ҳам кам набуданд. Вай меҳост ки ба дурустни дъъвон ҳудаш тасдиқ ва далеле ки дарҳури фахми уламон ҳурофотпараст бошад, пешниҳод қунад. Ҷуончи вай дар „Рисола“аш пас аз муқаррар карданни „такоруби Мирриҳ бо Зуҳал“ ва „такоруби Муштарӣ бо Аторуд“ ки ин аз рӯи эътиқоди мунаҷҷимони му-

сулмон аломати заиф шудани „дин ва давлати исломий“ мебошад, менависад ки барои хароб гардидани давлати амирӣ „вучуди ин амирони ҷоҳил ва олимони қоҳил ва сипоҳиёни гумроҳи ғофил бас аст, аломати дигар лозим нест“.

Дар соли ба таҳт нишастани Абдул-Аҳад рӯзе аз рӯзҳо ду нафар аз дӯстони Аҳмад махдум барои ли-дани вай меоянд; ҳар се дар вакти сӯҳбат аз „безабти ва инқилоби замонӣ“ ва пайдо шудани „фасоду балво дар мизоҷи рӯзгор“ сухан меронанд; меҳмонон ҳобҳои дидагиашонро накл карда, аз Аҳмад махдум тадбири онҳоро мепурсанд; яке аз онҳо дар ҳоб мебинад, ки моҳи пур бо ҳамроҳии як ситора аз осмон монанди мушак омада ба болои элҷиҳонаи Бухоро ғалтидааст. Аҳмад махдум ин ҳобро ҳам барои давлати амир ало-мати шум дониста мегӯяд ки: „ҳоли ин давлати ман-ғития... дар оянда чӣ шавад? рехтани моҳу ситора чист? Осмон бар сари инҳо фурӯд ояд“.

Дар бист-сӣ соли охири умраш Аҳмад махлум ба сабаби маъюсие ки дар боло зикр ёфт, гӯшаниши-ни ҳихтиёр кард. Ҳафтаҳо аз хонааш намебаромад. Дилтанг ва ғамгин буд. Дӯстони наздикаш дар ме-ҳмонхонаи вай ҷамъ мешуданд, вай дар сӯҳбати онҳо як қадар аз ғам фориҷ мегашт ва ҷизе менавишт; ва ҳаргоҳ ки онҳо пароканда мешуданд, вай боз ба ғаму андӯҳ гарк мешуд. Ҳуди вай дар ин бора дар „Наводи-рулвакоъ“ менависад: „Агар танҳо будаме, сар дар лиҳоф-кашидаме (яъне сарамро печонида меҳобидам. С. Ү.); агар бедор шудаме, ғамгин гаштаме, лоилоҷ қасонро гирд овардаме ва шабе бо рӯзе ба сар бурдаме; ва

чи асҳоб мутафарриқ шуданде (яъне вакте ки дўстон пароканда мешуданд. С. У.), боз сар дар лиҳоф даровардаме".

Меҳмонхонаи Аҳмад махдум салоне буд ки интелигенцияи аз замона норозӣ дар вай ҷамъ шуда дарду ҳасрат мекарданд, мусоҳибаҳои илмӣ ва адабӣ менамуданд, шеърҳо меҳонданд. Дар он ҷо ҳар вакт донишманди аксари илмҳои замон Абдулмажид Зӯфунунро дидан мумкин буд, ки ғайр аз тоҷикӣ боз ба забонҳои туркии усмонӣ ва арабӣ шеърҳо мегуфту, ба амир ва дарбориёни нафрати саҳт дошт, ин нафрати ҳудро пинҷон ҳам намекард, ва барои он ки ба ҷавобгарӣ накашанд, ҳудро ба девонагӣ зада мегашт; шоир ва танбӯрии „озодалибос, нозукмизоҷ ва ҳуррамтабиат" (ба қавли С. Айнӣ) Мулло Каромати Дилкашро дидан мумкин буд, ки садои тамбӯраш буҳориёро мафтун карда буд. Инҳо шогирдони Аҳмади Доғиҷ буданд. Донишманди илмҳои адабии тоҷикӣ ва арабӣ, музикашиноси номӣ Эсо махдум ки оҳангҳои шашмакомро хуб меҳонд, дар тамбӯр менавоҳт ва онҳоро аввалин бор ба иота ҳам дароварда буд, аз мусоҳибони хоси Аҳмад махдум буд. Инчунин шоир машҳур Шамсиддин махдуми Шоҳин, лугатдон, тарҷимаиҳолнавис ва соҳиби тазкира Ҳоҷӣ Азими Шаръӣ, нависандай газали машҳури: „Гуфтам: ҳама побанди ту шуд, гуфт: шумо чӣ?" Мирзо Ҳант Саҳбо, аз фозилони замон Мулло Маҳмуд Симо, шоир ва муншии Мирзо Азими Сомӣ, шоир забардаст ва хуштабъ Савдо ва боз яқчанд фозилони дигар ба меҳмонхонаи Аҳмади Доғиҷ рафтуюй доштанд ва мусоҳибони у буданд.

Як хислати-эчодии Аҳмад махдум ин буд, ки вай асарҳои худро аксар дар вакти чамъ омадани ёру дўстонаш, дар хузури меҳмонони худ менавишт. Худи вай дар ин бора дар „Наводирулвакоъ“ менависад: „ман аз ғояти дилгирий ва тангӣ ва барои рафъи ғам... дар хузури аҳбоб ва асҳоб (яъне ёру дўстон) қалам бармедоштам ва сафҳаҳо сиёҳ мекардам“. Баъд вай мегӯяд, ки агарчи нависандагон барои асарнависӣ ҷои хилват ва шароити муносиб мечӯянд, лекин ман дар байни одамон, дар ҳаробаҳо, дар хузури ёру ошноён „бехтар имло ва иншо мекардам“.

Дар фароварди сӯҳбатҳои илмӣ ва адабӣ ҳаргуна дилхуши сар мешуд: қисме аз меҳмонон ба шоҳмотбозӣ, қисме ба байтбарак, гурӯҳе ба дутору таибӯрнавозӣ ва ашӯлаҳонӣ машғул мешуданд. Дар ин вакт Аҳмад махдум ба гӯшае нишаста дар қоғазпораҳо, дар ҳошияни китобҳо, дар пушти дафтарҳо ва ғайра ба навиштани ҳикоят, латифа ва шеърҳо сар мекард. Бисъёр асарҳои вай ба ҳамин тарз навишта шудаанд. Дўстонаш навиштаҳои ўро дар худи ҳамон ҷо гирифта меҳонданд ва ҳайрон мешуданд, ки вай дар байни ин қадар мағал ва ҳаёҳуи аҳли меҳмонхона чи тавр фикри худро чамъ намуда он чизҳоро навишта тавонистааст. Онҳо навиштаҳои вайро бо ҳуд бурда нусха мебардоштанд, ба он навиштаҳо аз ҳуд иловаҳо мекарданд; асли нусхаро гоҳ ба соҳибаш оварда пас мегардониданд, гоҳе тамоман намеоварданд. Худи Аҳмади Дониш дар бораи асарҳон ҳуд бепарво буд ва ба чамъ намудани онҳо кӯшиш намекард, бинобар ин бисъёр асарҳои назмӣ ва насрӣ вай гум шуда рафтаанд, ки худи нависанд ҳам дар

вакти тартиб додани „Наводиулвакоеъ“ як қисми онхоро пайдо карда натавонистааст. (Агар тадқиқотчиён дуруст чустучӯ қунанд, дар китобхона ва архивҳои Бухоро ва атрофи он, хусусан китобхона ва архивҳои шаҳсӣ, асарҳои нави Аҳмад махдум пайдо шуда монанд ҳам ачаб нест).

„Наводиулвакоеъ“-ро Аҳмади Дониш 10—12 сол пештар аз вафоташ бо маслиҳати дӯстонаш тартиб дод, ки онҳо ба вай чунин гуфтаанд: „хайф бошад ки он чи навиштай, ба бод равад ва дар об афтад, ё бисузд ва хок шавад, онро аз суханони дигарон ҷудо кун ва ба як ҷо ҷамъ овар ки аз ту ҳамин бокӣ монад ва мӯчиби ёдоварии аҳбоб шавад“. Баъд вай ҳарон чи ки дар дафтарҳои худ ёфта ва он чи аз дигар ҷоҳо ба даст оварда тавонистааст, дар китоби мазкур ҷамъ намудааст.

Дар охир, дар бораи алоқаи Аҳмади Дониш бо ҷадидизм ҷанд қилема гуфтан лозим аст.

Ҷадидони Бухоро Аҳмади Донишро саромади худ ҳисоб мекарданд.

Чунон ки мо дидем, инкишофи назарияҳои иҷтимоӣ-сиёсии Аҳмад махдум ду давро гузаронд. Давраи якӯм—давраи кӯшишҳои ислоҳотчиғии вай аст. Дар ин давра вай асари (трактати) сиёсии худро назишт, лоиҳаи ислоҳ кардани усули давлатдориро ба амир пешниҳод кард, ва беварӣ дошт, ки ба воситаи ишондӣ ҳаҷаи ғазмониши, ташвиқ, вазъу насиҳат ба амир ва ҳукуматаш, айбу иллатҳои қалони давлатдории онхоро ислоҳ қуонидан мумъкин аст.

Ин кайфияти фикрии Ахмад махдум тахминан то солҳои 90-ӯм давом кард.

Агар Ахмад махдумро дар ҳамин давраи якӯм гирем, вай дар ҳакиқат „саромади“ ҷадидизм шуда метавонад. Ҷадидҳо ба соҳти амири душман набуданд, балки меҳостанд ки бо ризогии амир ва ҳукумати вай дар усули давлатдорӣ ва усули таълим баъзе ислоҳот дароваранд ва ҳудаҷон ҳам дар ҳукумати амири шарик шаванд.

Аммо аз солҳои 90-ӯм сар карда дар афкори Ахмад махдум дигаргунӣ пайдо шуд. Вай кам-кам ба чунин боварии катъӣ омад, ки „амирони ҷоҳил, олимони қоҳил, сипоҳиёни гумроҳи гофил“ ва усули ҷдораи онҳо ҳеч ҷон ислоҳшавӣ надоранд, онҳо маҷкуми сарнагунишавианд. Дуруст аст, вай намедонист ки ин сарнагунишавӣ чи навъ ба амал меояд, чигуна ба анҷом мерасад ва кӣ онро ба анҷом мерасонад, вай ба дараҷаи фахмидани ин масъалаҳо нарасида буд, вале хуб ҳис мекард, боварӣ дошт ки давлат ва ҳукумат дар дасти амирон пойдор намемонад. (Вай ҳатто аз рӯи ӯзикодҳои муначчимии худ „муқаррар“ намуда буд, ки ҳокимияти амири боз факат 36 сол давом намуда, баъд нест мешавад. Вале ин ҳисобҳои нуҷумии вай факат шакли ифодай ҳиссият ва боварии ҳакиқии вай буданд ба ногузирона сарнагуни шудани ҳокимияти амири).

Бинобар ин вай дар ин давра аз аморати мурдаисто-да алокзи ҳудро қанда, гӯшаниши шуда, рисолаи ҳудро дар бораи ҳукумати амирони манғит нашишт, ки ин рисола бар зидди ҳокимияти амири саҳттарии айнионӣ он давр аст. Нафрат ва лаънатҳои Ахмади Дошиш

ба амир, ба дарбориёни вай, ба хукумати вай, ба „назму·насаки“ вай аз ҳар сатри рисола намоён аст.

Мана ин Аҳмад махдуми давраи дуюм ба ҷадид-ҳо монандӣ надорад. Дар ин ҷо вай аз ҷадидон як қадам пеш аст.

Аҳмади Дониш дар соли 1897 (дар синни 70 солагӣ) вафот кард. Агар пайдоиши ҷаҳидонро аз соли 1905 ҳисоб қунем, онҳо дар муддати давоми 15 солаи ҳуд, яъне то ҳуди замони сарнагун шудани ҳокимијати амирий, то соли 1920, ба мӯқобили вай ҳеч асаре қи дар қувват, дар самимият, дар таъсирни ӯзбекӣ баробари рисолаи Аҳмад махдум бошад, дода натавонистанд.

Дар соли 1911 вакте қи Олимхон ба таҳти Бухоро нишасти, ҷадидон: „Эй он қи ҳазрати кирдукор зоти акдасро молики ракоби мо ҷамоати муслими гардонид! Оё имрӯз қи чун зоти аксади ҳумоюнат паздари меҳрубоне, фармонфармон ҳушманде, подшоҳи оқилем дарем, беҳтарин фурсатҳон мо нест? Оё ҳамин бакои вуҷуди ҳумоюнат аъзами васоили наҷоти мо наҳоҳад буд?“ гӯён ба амир табрикнома фиристоданд.

Дар байни ӣависандагони ин маддия ва ӣависандани „Рисола“ аз замин то осмон фарқ аст.

Аҳмад махдуми гуманист ба ҳар ҳол одами як давраи муайян, одами Буқорон асри XIX буд. Замонаш ҷунон буд, қи вай аз як қисми ӯзбеки мистики ва сӯфигӣ таъомонӣ озод шуда наметавонист. Вале бо ҳамон ин, меъно ва мазмуни фаъолияти адабӣ ва илмии вай иекикоҳӣ ба инсон, озодиҳоӣ ва тараккипарварӣ аст. Орзул ҷунон тартиботи ҷамъиятике қи дар вай адолат ва озодӣ ҳуқиқон буда, шарафи одами

эҳтиром карда шавад, аз ҳамаи асарҳои Аҳмади Дониш хувайдост.

Халқи меҳнаткаши озодиҳоҳи тоҷик ҳечгоҳ ба зулму истибоди амирон, ҳонҳо, бекҳо тан надода, ҳечгоҳ бо онҳо созиш накардааст. Вай гашта-баргашта бар зидди онҳо исьён мекард. Бехтарии фарзандони вай бар зидди беадолатӣ ва ҷабру ситам иотарсона протест мекарданд. Аҳмади Дониш яке аз ҳамиигуна фарзандони халқи тоҷик аст. Вай, ба қавли С. Айнӣ, „ситораи саҳарӣ дар осмони торики“ Бухорои асри XIX, одами соҳибдил ва нависандай қалон буд.

345

С. УЛУГ-ЗОДА
АҲМАДИ ДОНИШ
(На таджикском языке)

Ба ҷонаш иҷозат дода шуд 2ННУ—1946. Ҷузъи чорӣ 5,5. Ҷузъи автора 3,25.
КЛ 06311. Тираж 5000 Заказ № 274

Сталиновод, Комбинати Полиграфӣ.

